

УДК [39:728.012:747](=161.2:477.81/.82-2):303.446"1920/1930"

DOI <https://doi.org/10.15407/nz2025.02.333>

НАРОДНА АРХІТЕКТУРА ЗАХІДНОГО ПОЛІССЯ. ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДОСЛІДЖЕНЬ 1920-х—1930-х РОКІВ

Сергій ЛОНЧУК

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-2489-3947>

аспірант, Інститут народознавства НАН України,
відділ історичної етнології,
проспект Свободи, 15, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: serhiy.lonchuk@gmail.com

Загальні риси, регіональні особливості та локальна специфіка житла становлять одну з головних ознак традиційної етнічної культури чи властивість етносу загалом. Сьогодні дослідники отримали більший доступ до наукових джерел, зокрема іноземних, деякі з яких раніше були практично недоступними для українських вчених. Це дає можливість для нового осмислення та опрацювання народної архітектури загалом і народної архітектури Західного Полісся зокрема. Адже її повноцінне дослідження вимагає в тому числі широкого залучення праць польських етнологів та архітекторів 1920-х—1930-х рр., комплексний аналіз та введення до наукового обігу яких дасть змогу повніше та об'єктивніше дослідити обрану тематику, що й зумовлює актуальність дослідження. Метою статті є аналіз та характеристика народного будівництва житлових та господарських споруд Західного Полісся за матеріалами польових досліджень та інвентаризацій народної архітектури 1920-х—1930-х рр. Об'єктом дослідження є народна архітектура Західного Полісся, а предметом — планувальна структура населених пунктів, садиб та дворів, планування, конструктивні особливості, будівельний матеріал та будівельна техніка, система опалення та інтер'єр житла, а також господарські будівлі та малі архітектурні форми. Основними методами, використаними у дослідженні, є порівняльний, типологічний та метод комплексного аналізу.

Територія дослідження охоплює частину Західного Полісся, зокрема окремі села Любомльщини, Ковельщини, Камінь-Каширщини та Берестейщини.

Ключові слова: Полісся, народна архітектура, двір, житло, планування, будівельний матеріал, конструктивні особливості, опалення, інтер'єр, господарські споруди.

Serhii LONCHUK

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-2489-3947>

PhD student,

The Ethnology Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine,

department of Historical Ethnology,

15, Svobody Avenue, 79000, Lviv, Ukraine,

e-mail: serhiy.lonchuk@gmail.com

THE VERNACULAR ARCHITECTURE OF WESTERN POLISSIA. BASED ON RESEARCH MATERIALS FROM THE 1920S—1930S

Introduction. General features, regional peculiarities and local specificities of dwellings constitute one of the main signs of traditional ethnic culture or a characteristic of the ethnic group in general.

Today, researchers have greater access to scientific sources, including foreign ones, some of which were previously inaccessible to Ukrainian scientists. This provides new opportunities for a renewed understanding and study of vernacular architecture in general, and the vernacular architecture of Western Polissia in particular. Full-fledged research in this area requires, among other things, extensive involvement of the works of Polish ethnologists and architects from the 1920s—1930s. A comprehensive analysis and introduction of these works into scientific circulation will allow for a more complete and objective exploration of the chosen topic, which underscores the relevance of this research.

The purpose of this article is to analyze and characterize the vernacular construction of dwelling and household buildings in Western Polissia based on materials from field research and inventories of vernacular architecture from the 1920s—1930s.

The object of the research is the vernacular architecture of Western Polissia, while the subject is the layout of settlements, estates, and yards; planning, constructional peculiarities, building materials and techniques, heating systems, and interiors of dwellings, as well as household buildings and small architectural forms.

The main methods used in the research are comparative, typological, and comprehensive analysis methods.

The territory of the research includes parts of Western Polissia, specifically certain villages in the Liuboml, Kovel, Kamin-Kashyrskyi, and Brest areas.

Conclusion. According to the analyzed materials, the studied villages mostly had a street layout. There were various variants of free-standing and connected yard layouts, as well as transitional types — combinations of a free-standing yard with a connected or enclosed yard. The most common were three-chamber dwellings (dwelling + passage + storeroom), though two-chamber dwellings (dwelling + passage) were also found. In several villages, there were different variants of dwellings with two rooms, but only in Verbka was the two-room, one-sided dwelling (dwelling + kitchen + passage + storeroom) the most common. The constructional peculiarities, building materials and techniques, heating system, and interior of the dwelling described generally reflect Western Polissia features.

Keywords: Polissia, vernacular architecture, yard, dwelling, layout, building materials, constructional peculiarities, heating system, interior, household buildings.

Вступ. Дослідження народної архітектури є важливим, оскільки загальні риси, регіональні особливості та локальна специфіка житла становлять одну з головних ознак традиційної етнічної культури чи властивість етносу загалом [1, с. 154]. Варто зазначити, що сьогодні дослідники отримали більший доступ до наукових джерел, зокрема іноземних, деякі з яких раніше були практично недоступними для українських вчених. Це дає нові можливості для нового осмислення та опрацювання народної архітектури загалом, та народної архітектури Західного Полісся зокрема. Адже повноцінне дослідження народної архітектури Західного Полісся вимагає в тому числі широкого залучення праць польських етнологів та архітекторів 1920-х—1930-х рр., комплексний аналіз та введення до наукового обігу яких дасть змогу повніше та об'єктивніше дослідити обрану тематику, що й зумовлює *актуальність* дослідження.

Варто звернути увагу, що дослідження на подібну тему проводили такі науковці: М. Верговська [2], І. Гілевич [3], А. Данилюк [4], Р. Радович [5; 6]. Так, М. Верговська здійснила огляд досліджень традиційного поліського житла від ХІХ ст. до початку ХХІ ст., але лише українськими вченими [2, с. 253—258]. Публікація І. Гілевича містить опис експедиційної праці українських етнологів на Поліссі у період з 1944 р. до початку 1960-х рр. [3, с. 116—128]. А. Данилюк хоч і розглядав історію досліджень традиційного народного будівництва Полісся з другої половини ХІХ ст. і до кінця ХХ ст. як українськими, так і іноземними вченими, проте у його публікації відсутні згадки досліджень Західного Полісся у 1920-х—1930-х рр. [4, с. 42—46]. Загалом публікації М. Верговської, І. Гілевича та А. Данилюка мають переважно історіографічний характер. У статті Р. Радовича детально розглянуто традиційне житлове будівництво на території Західного Полісся, зокрема особливості системи планування, техніки та технології зведення стін, кутових з'єднань, конструкцій стелі та даху, системи опалення тощо [6, с. 63—105]. У монографічному дослідженні цього ж автора з'ясовано культурно-генетичні витоки та прослідковано специфіку формування житла українців на теренах Полісся, здійснено комплексний аналіз житлобудівельної культури поліщуків та прослідковано еволюційні процеси, пов'язані з виникненням

та розвитком окремих його компонентів: планувальної структури, технік і технологій будівництва, конструкцій перекриття і покриття, системи опалення, інтер'єру тощо [5]. Згадані наукові праці підготовані як за матеріалами власних польових досліджень Р. Радовича, так і на основі залучення багатьох наукових праць як українських, так і іноземних дослідників, та архівних матеріалів.

Метою цієї статті є аналіз народного будівництва житлових та господарських споруд Західного Полісся за матеріалами польових досліджень та інвентаризацій народної архітектури 1920-х—1930-х рр., які були здійснені в окремих селах Любомльщини, Ковельщини, Камінь-Каширщини та Берестейщини, з додатковим залученням матеріалів інших досліджень для комплексного висвітлення певних явищ будівельної культури.

Основна частина. Після Ризького мирного договору (18 березня 1921 р.) територія Західного Полісся (адміністративно — західна частина Волинської губернії і південно-західна частина Мінської губернії), яка в 1795—1916 рр. належала до Російської імперії, але від весни 1919 р. була зайнята Військом Польським, опинилася у складі Польської Республіки (як Волинське і Поліське воєводства). Саме тому на цій території розпочався новий етап дослідження народної архітектури, тепер вже переважно польськими дослідниками. Так, у 1920-х—1930-х рр. активним дослідженням сіл, зокрема інвентаризацією традиційного житлового будівництва, у тому числі і Західного Полісся, займалися викладачі та студенти факультету архітектури Варшавської Політехніки.

8 березня 1922 р. Сенат Варшавської політехніки ухвалив постанову про заснування на факультеті архітектури закладу польської архітектури. Заклад¹, що з невеликими перервами існує під такою ж назвою донині, за задумом його засновника Оскара Сосновського спочатку мав бути науково-дослідною базою для кафедри польської архітектури, очолюваної ним з 1919 р. Директор закладу у 1922—1939 рр. О. Сосновскі, зважаючи на прогалини та недоліки тогочасного стану досліджень, по-

¹ Заклад був самостійною науково-дослідною установою, а певною мірою й виробничою, у той час як кафедра була лише підрозділом, який виконував конкретні навчальні завдання [7, с. 93].

ставив своїм першочерговим завданням збір архівних, ілюстративних матеріалів та обмірних креслень сільської, маломістечкової забудови та історичних пам'яток. Водночас директор надавав не меншого значення науковому опрацюванню зібраних матеріалів, впровадженню до консерваторської та проєктувальної практики, а також поширенню у формі публікацій результатів дуже обширних дослідницьких програм закладу [8, s. 5].

Заклад польської архітектури складався з трьох секцій, однією з яких була секція народного будівництва. Дослідження секції народного будівництва охоплювали як весь «організм» села, садибу, так і окремі будівлі та їх конструкції. Особливу увагу було приділено всім архаїчним рішенням, що сягали початків дерев'яного будівництва [9, s. 5; 10, s. 12—13]. Окремим питанням у діяльності секції народного будівництва, яку очолював Францішек П'ясяцік, були інвентаризаційні роботи, які проводилися з 1921 р. по всій території Польської Республіки. У виконанні Програми інвентаризації села брали участь всі студенти факультету, виконуючи роботу як індивідуально, так і групою з кількох студентів, яка містила визначений програмою обсяг матеріалу, який, зазвичай, стосувався лише одного села. Таке село кожен студент обирав вільно по всій Польській Республіці [11, s. 20].

Кожен цикл інвентаризаційних робіт починався циклом навчальних лекцій. Тільки прослухавши їх, студенти приступали до роботи на місцях, яку виконували самостійно за питальником, що був однаковим для всіх. Завершальна фаза обробки інформації, зібраної на місцях, записів вимірювань, креслень і фотографій, відбувалася вже в університеті під наглядом асистентів і врешті набувала остаточної форми, тобто переплетеного альбому у стандартизованому форматі 34 x 47 см, що містив текстові відповіді на запитання анкети, зібраний картографічний матеріал, і, насамперед, інвентаризаційно-обмірові матеріали, що ілюстрували досліджувані питання. Так, обов'язковими були: план села, плани принаймні двох садіб, обміри двох хат (типових), найновішої та найстарішої, двох господарських будівель — разом із деталями їх конструкцій, оздоблення, системи опалення тощо [11, s. 20].

Зокрема, на Західному Поліссі студентами факультету архітектури Варшавської політехніки у

1928 р. було інвентаризоване село Вербка Ковельського повіту Волинського воєводства Польської Республіки [12] (нині Ковельського району² Волинської області України), у 1932 р. — село Перешпа Любомльського повіту Волинського воєводства Польської Республіки [13] (нині Ковельського району³ Волинської області України), у 1933 р. — село Ланська Брестського повіту Поліського воєводства Польської Республіки [14] (нині Малоритського району Брестської області Республіки Білорусь⁴). Згадані інвентаризаційні матеріали досі не були опрацьовані українськими етнологами, відтак потребують введення у науковий обіг.

Крім цього, вартими уваги є матеріали досліджень польського народознавця Чеслава П'єткевіча (1856—1936). Працюючи техніком та управителем маєтків, він досконало пізнав умови життя, заняття та звичаї сільських жителів Річицького Полісся (сучасна Республіка Білорусь). У 1923 р. Ч. П'єткевіч приїхав до Варшави і, заохочений Казімежем Мошинським, почав співпрацювати із закладом етнології Інституту антропологічних та етнологічних наук Варшавського наукового товариства. У віці 68 років Ч. П'єткевіч розпочав інтенсивну наукову роботу, використовуючи свою чудову пам'ять, зібрані матеріали та здібності до малювання. У 1928 р. він став співробітником Етнографічної комісії Польської академії знань та опублікував у серії праць цієї комісії першу частину свого широко окресленого синтезу народної культури Річицького Полісся — монографію «Річицьке Полісся: етнографічні матеріали. Ч. 1. Матеріальна культура» [15, s. 153—154], де традиційному народному будівництву було відведено окремий розділ.

Проте у контексті досліджуваної у цій статті проблематики найбільш цінними є етнографічні матеріали в галузі матеріальної культури, зібрані у 1928 р. Ч. П'єткевічем як делегатом Інституту антропологічних та етнологічних наук Варшавського наукового товариства у селі Чорче Каширського повіту

² До адміністративно-територіальної реформи (далі — АТР) 2020 р. село Вербка також належало до Ковельського району.

³ До АТР 2020 р. село Перешпа належало до Шацького району.

⁴ Село Ланська знаходиться за 7 км від українсько-білоруського кордону, біля адміністративної межі Ковельського (до АТР 2020 р. — Шацького) району.

Поліського воєводства Польської Республіки [16, s. 526] (нині село Черче Камінь-Каширського району⁵ Волинської області України) та опубліковані у 1929 р. у статті «З етнографії Волинського Полісся. Село Черче» [16, s. 525—542]. У цій праці дослідник подав доволі детальну характеристику житлових та господарських будівель у селі. Зокрема, йдеться про планувальні схеми жител, описи особливостей техніки будівництва, спорудження даху тощо, описи курних хат, а також порівняння специфічних рис місцевого житлобудівництва з відповідними об'єктами Річицького Полісся, описаними дослідником у іншій праці [17].

Маловідомим для сучасної української етнологічної науки залишається ім'я польського етнологу Владислава Ягелла (1912—1944)⁶. У 1936 р. В. Ягелло почав працювати в Залізничній етнографії та етнології Університету Яна Казимира у Львові (нині — Львівський національний університет ім. Івана Франка) спочатку асистентом, а потім ад'юнктом. У цей час він проводив інтенсивні наукові дослідження, поєднані з експедиціями. У липні 1938 р. В. Ягелло перебував у Любомльському повіті Волинського воєводства, багатому величезними озерами, відтак саме тема рибальства була головною темою його досліджень. Кульмінацією польових досліджень стали підготовлені до друку матеріали, які мали надрукувати наступного року в журналі «Lud». Дослідник підготував статтю «Етнографічні нотатки з Любомльського повіту», але не встиг подати її до редакції, бо був мобілізований. Під час Другої світової війни В. Ягелло служив у лавах польської армії, був кілька разів поранений у битві при Монте-Кассіно (Італія). Помер через поранення та тяжку хворобу. Проте машинопис дійшов до етнологу Юзефа Гаєка й був опублікований ним у 1947 р. в часописі «Prace i Materiały Etnograficzne» під дещо зміненою назвою — «Етнографічні нотатки з околиць Любомля» [20, s. 10]⁷. Окрім рибальства, стаття В. Ягелла

містить розділи про одяг, бортництво та будівництво, таким чином, є першим комплексним етнографічним дослідженням Любомльщини. У розділі, присвяченому народному будівництву, науковець за матеріалами досліджених сіл Залісся, Пульмо, Пулемець, Острів'я, Вільшанка (тоді — Любомльського повіту Волинського воєводства Польської Республіки, нині — Ковельського району⁸ Волинської області України) здійснив описи та схеми планів садіб та дворів, детальний опис житла (у тому числі його планування, інтер'єру, опалювальної системи) та господарських будівель, а також згадав і малі архітектурні форми — оборogi, криниці, різні типи парканів, борти та рамкові вулики (останні в окремому розділі про бортництво) [21, s. 127—152].

Одним з малознаних українських народознавців є Василь Пастущин (1889—1958)⁹ — викладач Львівського державного університету ім. Івана Франка, а за сумісництвом у 1944—1948 рр. — працівник Львівського відділення Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. Тут науковець у 1944—1945 рр. виконував планове монографічне дослідження «Село Дрочево Берестейського району на Поліссі», етнографічні матеріали для якого зібрав особисто в 1938 р. під час кількомісячного (починаючи з липня) стаціонарного перебування у цьому поселенні (на час досліджень — село Дрочево Брестського повіту Поліського воєводства Польської Республіки, нині Малоритського району Брестської області Республіки Білорусь)¹⁰. Після обговорення 30 квітня 1945 р. на засіданні Львівського відділення ІМФЕ АН УРСР рукопис монографії відіслали в ІМФЕ АН УРСР для публікації, однак праця не дійшла до читача, а опинилася в архівосховищі цієї установи [23, с. 41—42]. Згадане дослідження було вперше опубліковане лише у 2014 р.: у розділі «Джерела до етнографії (з рукописних архівів ІМФЕ ім. М.Т. Рильського)» журналу «Народна творчість та етнологія» (2014 р., № 5) разом зі вступною статтею В. Борисенко [26,

⁵ До АТР 2020 р. село Черче також належало до Камінь-Каширського району.

⁶ Біографічні довідки про науковця подає у своїх працях Р. Тарнавський [18, с. 92; 19, с. 713].

⁷ У назві територію дослідження «Любомльський повіт», що стосувалася довоєнного адміністративно-територіального поділу Польської Республіки, було замінено нейтральним формулюванням «околиці Любомля», оскільки територія увійшла в склад УРСР.

⁸ До АТР 2020 р. усі села належали до Шацького району.

⁹ Вагомий внесок у дослідження наукового доробку та життєпису В. Пастущина зробили С. Макачук [22] та І. Гілевич [3; 23; 24; 25].

¹⁰ Село Дрочево знаходиться за 2 км від українсько-білоруського кордону, біля адміністративної межі Ковельського (до АТР 2020 р. — Шацького) району.

с. 69—71; 27, с. 72—108] та у вигляді окремої монографії [28]. Дослідження В. Пастущина присвячене матеріальній (житлово-господарське будівництво, господарські заняття, промисли і ремесла, одяг, їжа, напої) та духовній (відносини у сім'ї, родинна і календарна обрядовість, вірування) культурі села Дрочево, а також містить тексти місцевого фольклору [23, с. 41—42]. У підрозділі «Будівництво та інвентаризація житлових будинків» В. Пастущин приділяє увагу розташуванню житлових і господарських будівель, їх плануванню та внутрішньому облаштуванню, будівельному матеріалу і будівельній техніці, малим архітектурним формам [26, с. 69].

Отже, у цій статті далі варто більш детально розглянути та проаналізувати результати наведених вище досліджень.

Перш за все, потрібно охарактеризувати тип та форму, а також тип забудови поселень [29, с. 438, 441—442], наведених у згаданих вище дослідженнях. За типом поселень всі досліджені населені пункти належать до сіл.

За формою поселень [29, с. 441] села Залісся, Пульмо, Пулемець, Острів'я, Вільшанка [21, с. 136], Перешпа [13, гус. нр. 360_01] (всі на Любомльщині), Черче [16, с. 527—528] (Камінь-Каширщина), Ланська [14, гус. нр. 408_01—408_02] (Берестейщина) були вуличної форми, село Дрочево (Берестейщина) — безсистемної форми, село Вербка (Ковельщина) — можливо комбінованої, а саме рядово-ланцюгової форми.

За типом забудови [29, с. 442] всі досліджені села на Любомльщині, а також село Ланська на Берестейщині вочевидь можна віднести до скупчених поселень. Село Черче на Камінь-Каширщині, зважаючи на те, що двори тут були дуже вузькі через багаторазове розділення землі, а, отже, і ділянок [16, с. 528], — до скупчено-гніздових (адже гніздова забудова тут виникала внаслідок земельної нестачі: із створенням нових сімей і браком землі під забудову нові двори виникали за рахунок поділу батьківських садіб [29, с. 444]). Натомість село Дрочево на Берестейщині вочевидь можна віднести до розсіяних (хутірських) поселень. Адже село Дрочево було засноване вихідцями з сусіднього села Оріхова на місці поля Дрочево, яке раніше належало до села Оріхова, у зв'язку з тим, що це поле було розташоване далеко від села Оріхова. Те, що кожен бу-

дував собі хату й господарські будівлі на своїй землі, яку отримав від батьків, зумовило хутірський уклад села Дрочево [28, с. 16].

Варто додати, що більшість згаданих сіл (окрім сіл Перешпа і Дрочево) розташовувалися поблизу озер чи річок: села Черче та Вербка були розташовані неподалік від річки Турія [16, с. 527; 12, гус. нр. 237_01] (щоправда відстань між селами становить близько 65 км), село Ланська — на березі озера Олтуш [14, гус. нр. 408_01—408_02], село Вільшанка — на березі річки Західний Буг [21, с. 136], села Залісся, Пульмо та Пулемець — поблизу озера Пулемецьке, село Острів'я — біля озера Острів'янське.

Окремі садиби переважно розташовувалися вздовж однієї вулиці з обох боків, але, наприклад, у Вільшанці центральна частина села була забудована лише з однієї сторони вулиці, оскільки з іншого боку в терен села впирався крутий берег Бугу¹¹ [21, с. 136]. Кожна садиба займала ділянку лише з одного боку вулиці.

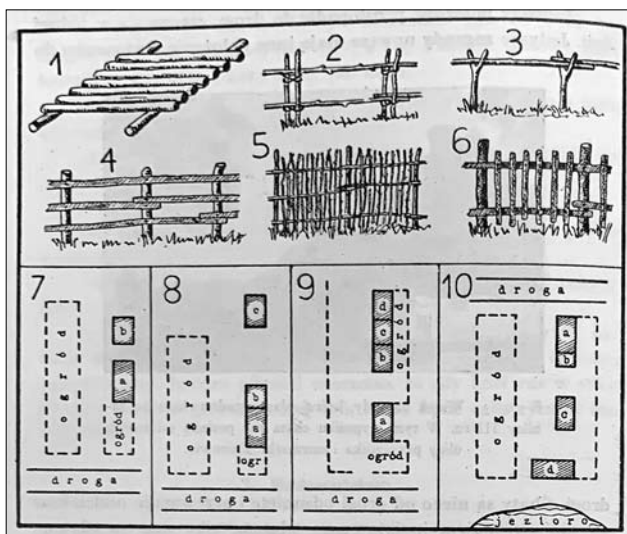
Натомість село Перешпа було забудоване по обидва боки дороги в такий спосіб, що з одного (північного) боку дороги знаходилися хати, а з іншого (південного) — клуні. Середня садиба там займала приблизно 210 м² з одного боку дороги та стільки ж з іншого боку, де була розташована клуня, тобто загальна площа становила приблизно 400 м². Кілька нових садіб повністю розташовувалися на південному боці [13, гус. нр. 360_01].

У селі Вербка хати були побудовані вздовж кількох доріг, з яких головна (спрямована на південний схід) вела до церкви, решта — до поля. Садиби, побудовані вздовж головної дороги, стояли лише з одного боку, з іншого — не було жодної забудови; по першій бічній дорозі садиби були з обох боків вулиці і кожна садиба займала ділянку лише з одного боку вулиці; по другій бічній дорозі садиби займали ділянки по обидві сторони вулиці — хати були по-

¹¹ Щоправда, у 1940 р. після встановлення кордону між СРСР і Третім Рейхом жителів села виселили з прикордонної зони у Турійський район. У 1942—1943 рр. до третини вільшанців повернулися в рідне село. У 1943 р. німецька окупаційна адміністрація знову відселила мешканців Вільшанки вглиб країни [30, с. 225; 31, с. 294—295]. Пізніше село розмістилося за кілька кілометрів від Західного Бугу, відтак тепер вулиця села забудована з обох боків.

Іл. 1. Село Пульмо, 1920-ті—1930-ті рр. Фото Едварда Августинівича

Іл. 2. Місток, огорожі і плани садиб. Ілюстрація В. Ягелла. 1— Місток, що веде від дороги до господарського двору; 2—6 —Огорожі: огорожа з жердин (2), рідко зустрічається як огорожа садиб, частіше огорожує придорожні поля; сошкова огорожа (3); рейкова огорожа (4); ліщиновий пліт (5); паркан (6); 7— План садиби бідного селянина, а = хата, б = «свининець», с. Пулемець; 8—Садиба, а = хата, б = пов'язаний з хатою «хлів», с = «клуня»; 9— Садиба заможнішого селянина, а = хата, б = «свининець», с = «хлів», d = стодола, с. Пулемець; 10— План садиби, що стоїть біля озера, а = хата, б = «свининець на безроги», с = хлів для великої рогатої худоби та коней, d = клуня, що стоїть впоперек, задня стіна якої виходить на озеро, с. Острів'я

ставлені з одного боку вулиці, а клуні — з іншого (подібно як у селі Перешпа). Найпоширеніша сільська садиба в селі Вербка займала ділянку розміром 25 x 10 м, а найновіша садиба займала набагато більший простір, ніж садиби, які зустрічалися до того [12, гус. нр. 237_01, 237_03].

У селі Ланська по обидва боки дороги були розташовані ділянки землі близько 12 сажнів завширшки, глибина ділянок по один бік дороги була близько 40 сажнів¹², а по інший бік була більшою — аж до розміщеного там озера Олтуш [14, гус. нр. 408_01].

Садиби в селах Залісся, Пульмо (іл. 1), Пулемець, Острів'я, Вільшанка [21, с. 136], Ланська [14, гус. нр. 408_01—408_02], Черче [16, с. 527—528] були розташовані перпендикулярно до дороги і переважно йшли в одну лінію. Лише новіші садиби мали інше розташування відносно дороги. Хати, переважно повернуті до дороги причілками, були трохи віддалені від дороги [21, с. 137] (у селі Перешпа зазвичай на 3 м [13, гус. нр. 360_01], у селі Черче на 3—4 м [16, с. 527], у селі Дрочево щонайменше на 5—10 м [28, с. 21]) та відокремлені від неї огорожею [21, с. 136]. У селі Ланська огорожа була з дерев'яних жердок, набитих на вкопані в землю стовпи [14, гус. нр. 408_01], у селі Черче — це був пліт, плетений з лози [16, с. 528], а в досліджених В. Ягеллом селах — переважно паркан (іл. 2/6; вочевидь з дощок. — С. Л.), у селі Дрочево — вориння¹³, як на Гуцульщині, або звичайний лозовий пліт, верхи якого іноді покривали терниною, щоб таким чином ускладнити доступ непроханих сусідів до садиби [28, с. 24]. У селі Перешпа садиби були огорожені плотом з трьох сторін, тобто з боку дороги та від сусідів, а з боку поля або відкриті, або частково закриті господарською будівлею [13, гус. нр. 360_01].

На Любомльщині та в селі Дрочево [28, с. 21] на Берестейщині простір між огорожею і хатою зазвичай займав квітник [21, с. 137—138], тоді як у селі Ланська на Берестейщині квітів вирощували дуже мало [14, гус. нр. 408_01]. У селі Дрочево у квітниках іноді стояли «високі хрести з завішеними рушниками, як жертва за померші душі» [28, с. 21]. Зазвичай, від дороги до двору через рів вів місток із круглих колод (і в досліджених В. Ягеллом селах, і в селі Черче; іл. 2/1) [21, с. 137—138; 16, с. 528].

У селі Дрочево у двір заходили через ворота, іноді поруч воріт також була вузька хвіртка, в такому випадку ворота використовувались для в'їзду возів тощо, а хвіртка — для проходу людей [28, с. 24].

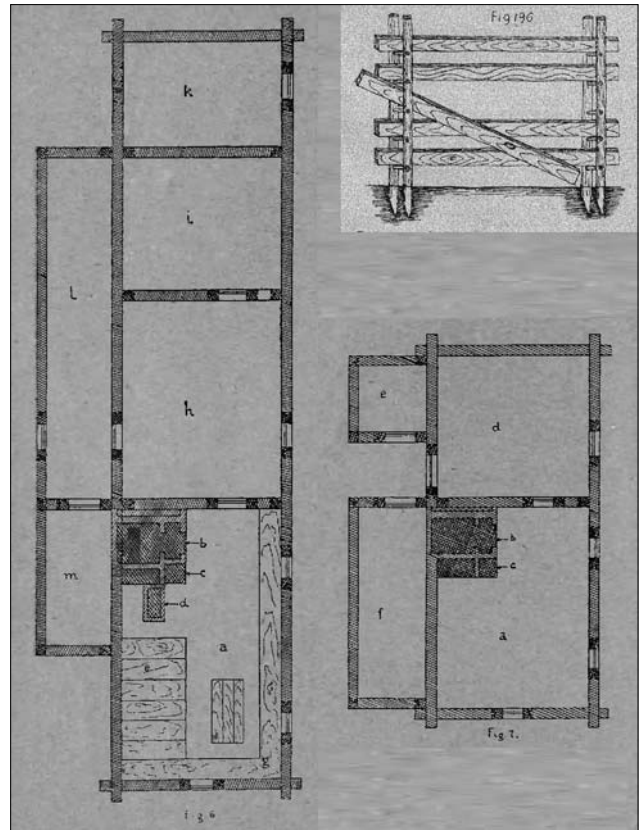
¹² Близько 25 і 85 м відповідно.

¹³ Вориння (рідко) — загорожа з довгих жердин, прибитих до стовпців [32, с. 202].

У селі Ланська в'їзних воріт майже не було, а якщо і були, то зроблені дуже просто і без прикрас [14, гус. нр. 408_01]. Ч. П'єткєвіч зазначав, що в селі Черче ніде не було воріт, що замикали подвір'я, або воріт на кінцях сіл, як це було прийнято на Річицькому Поліссі, і тільки де-не-де траплялися так звані «засувки», які він зустрічав і на Річицькому Поліссі (іл. 3/3), що закривали город від двору або подвір'я перед клунею [16, с. 527—528]. Дослідник так описував ворота під назвою «засувки»: «Колоду товщиною до 12 см розколювали надвоє, кожну половину затесували з товщого кінця і забивали обидві половини в землю плоскими сторонами одна до одної. На відстані, необхідній для ширини воріт, забивали іншу таку ж пару. Через обидві половини наскрізь просвердлювали отвори і просували у них кілки з твердого дерева; на них лежали поперечні дошки. Проходячи через них, не виймали всі дошки, як це робили при проїзді, а виймали лише одну (див. іл. 3/3) і, зігнувшись, проходили. Часто, аби полегшити виймання середніх дощок, в одній із них робили овальний отвір шириною з долоню. Поперечні дошки через брак дощок замінюють іноді шматками жердин, беручи їх вдвічі більше, ніж дощок» [17, с. 257—258].

Більшість садиб мали власні сади (у селах Перешпа, Вербка [12, гус. нр. 237_01, 237_21], Ланська), зокрема, у селі Ланська, де, як зазначено, садівництво процвітало добре, у садах росли переважно вишні та груші. На території садиб у селі Перешпа, крім фруктових дерев, інших дерев не було [13, гус. нр. 360_01], натомість у селі Ланська було багато вільхи та берези [14, гус. нр. 408_01]. У селі Черче кожна садиба з боку вулиці і в глибині двору, залежно від її площі, мала відповідну кількість розлогих листяних дерев — в'язів, кленів, берез, рідше верб і, зазвичай, лип [16, с. 529].

Селянський двір включає в себе житло, господарські будівлі та прилеглий до них невеликий виробничий майданчик. Разом з садом та городом такий двір утворював садибу. Щодо забудови двору, то на Західному Поліссі, як і в Україні загалом, залежно від характеру приєднання господарських споруд двору до житла відомі три типи забудови дворів: вільний, зімкнутий та замкнутий. У кожному з цих типів залежно від розташування у дворі житла і господарських будівель виділяють кілька варіантів.

Іл. 3. Село Черче. Ілюстрації Ч. П'єткєвіча; 1 — План хати середньо заможного селянина в с. Черче: а — кімната, b — господарська піч, с — коминик при печі, d — опалювальна піч («груба») з малим коминком, e — нари для снання, f — стіл, g — лава; h — сіни; i — комора; k — столярня («колішня»); l, m — прибудова («підкліть»): частина m — опалювана «підкліть», частина l — «підкліть» не опалювана; 2 — План хати менш заможного селянина в с. Черче: а — кімната, b — господарська піч, с — коминик при печі; d — сіни; e — «підкліть» не опалювана; f — опалювана «підкліть»; 3 — Ворота «засувки» (вгорі)

Крім названих типів забудови, існували ще й перехідні, наприклад між вільним і зімкнутим або вільним і замкнутим дворами [29, с. 449, 452].

У дворах у селах Залісся, Пульмо, Пулемець, Острів'я та Вільшанка господарські будівлі були розташовані в одну лінію поза тильною причілковою стіною, входи до яких (не виключаючи хати) по можливості виходили на південь. По всій довжині садиби (з боку входів до хати та інших будівель) біля довгих стін будівель було вузьке й довге подвір'я, відокремлене сошковою, стовповою, рейковою або (частіше) ліщиновою огорожею від овочевого городу, що прилягав паралельно до нього (пор. іл. 2/7, 8, 9, 10). У таблиці представлені різні типи огорож, що використовувалися в цій зоні (іл. 2/2, 3, 4, 5 і 6). Проти-

Іл. 4. Село Острів'я. Фото В. Ягелла. Вигляд садиби, план якої подано на іл. 2/10. У цьому випадку хата не має з боку вулиці причілка і піддашка

лежний від вулиці кінець двору виходив на поле чи озеро, причому озеро часто закрите ззаду клунею, що стоїть поперек, або якоюсь іншою господарською будівлею (іл. 2/10 і іл. 4) [21, s. 137—138].

У селі Перешпа господарські будівлі частково були прибудовані до хат, а частково закривали садиби з боку поля. Зокрема, до найстарішої хати в селі, збудованої приблизно у 1830-х рр., був прибудований хлів, накритий спільним дахом [13, rys. nr. 360_01].

Господарські споруди в селах Залісся, Пульмо, Пулемець, Острів'я та Вільшанка були розташовані поза тильною причілковою стіною хати і були витягнуті в продовження довшої осі житлового будинку (див. іл. 2/7, 8, 9, 10). Якщо хати були з'єднані з однією з господарських будівель, то найчастіше це був «свининець на безроги» (свинарник), рідше — хлів. Свининець або конструктивно примикав до хати і мав з нею спільний дах, або прилягав до неї лише однією зі стін, і тоді дах свининця, хоч і сполучений з дахом хати, чітко виділявся. Свининець не утворював окремої будівлі. Коли свининця не було безпосередньо при хаті, то він примикав до хліва або клуні. Частіше як окрема будівля стояв хлів, але це не було правилом, оскільки він також з'єднувався з іншими господарськими будівлями. Найчастіше окремою будівлею була клуня [21, s. 143].

Т. Косміна зазначала, що клуню повсюди в Україні розміщували на значній відстані від житла і максимально наближували до городу. Таке її місцезнаходження в садибі відповідало зручності в їзду з поля та оберігало цю споруду від небезпеки вогню [33, с. 72]. Згідно з дослідженнями А. Дани-

люка та Р. Радовича, те ж саме було характерне й для Полісся [34, с. 75; 5, с. 140]. Крім цього, ще в першій половині XIX ст. на Середньому Поліссі (в Радомисьькому повіті Київської губернії) І. Фундуклей зауважував, що гумно¹⁴ рідко де зустрічалося з'єднаним з іншими будівлями, здебільшого його влаштовували через вулицю навпроти хати, де воно займало просторе і рівне місце, посеред якого будували стодолу або клуню [35, с. 268]. Отже, і на Західному Поліссі, в селі Перешпа та на одній з вулиць села Вербка, ще в 1930-х рр. зберігся такий варіант вільної забудови, коли клуня розташовувалася через дорогу від хати.

У селі Черче майже кожна садиба мала шопу («повітку») — будівлю з трьома стінами, де ховали перед атмосферними опадами різний господарський інвентар, дрова і всілякі деревні матеріали. Дуже часто замість того, щоб зводити для цього окрему будівлю, використовували стіни шпихліру і хліва чи інших будівель, що стояли з обох боків, добудовуючи між ними третю стіну і примітивний дах [16, с. 528]. У селі Дрочево «стайні й стодолі мають звичайно прибудівки на дровітню, возівню і різне хазяйське приладдя, якого не можуть примістити в сінях. Побіч хазяйських будинків можна теж побачити окремі кучі для свиней» [28, с. 23].

Аналізуючи матеріали В. Ягелла (іл. 2/7, 8, 9, 10), можна зробити висновок, що в досліджених ним селах на Любомльщині були поширені вільний тип забудови двору (однорядний варіант), а також перехідний тип між дворами вільної та зімкнутої забудови. Так, відповідно до плану садиби бідного селянина в селі Пулемець тут мав місце вільний тип забудови двору, а саме — однорядний варіант: позаду хати знаходився свининець, розташований окремо від неї (іл. 2/7). В іншій садибі в одному з сіл Любомльщини (не зазначено в якому) було поєднано зімкнутий і вільний типи забудови двору, їхні однорядові варіанти: хата була зблокована з хлівом, а клуня стояла окремо позаду в одну лінію з хатою (іл. 2/8). Садиба заможнішого селянина в селі Пулемець мала однорядний варіант вільного типу забудови двору: позаду хати в один ряд з нею були розташовані свининець, хлів і клуня, зблоковані між собою (іл. 2/9). Згідно з планом садиби

¹⁴ Гумно — тік із господарськими будівлями біля житла або за селом [32, с. 266].

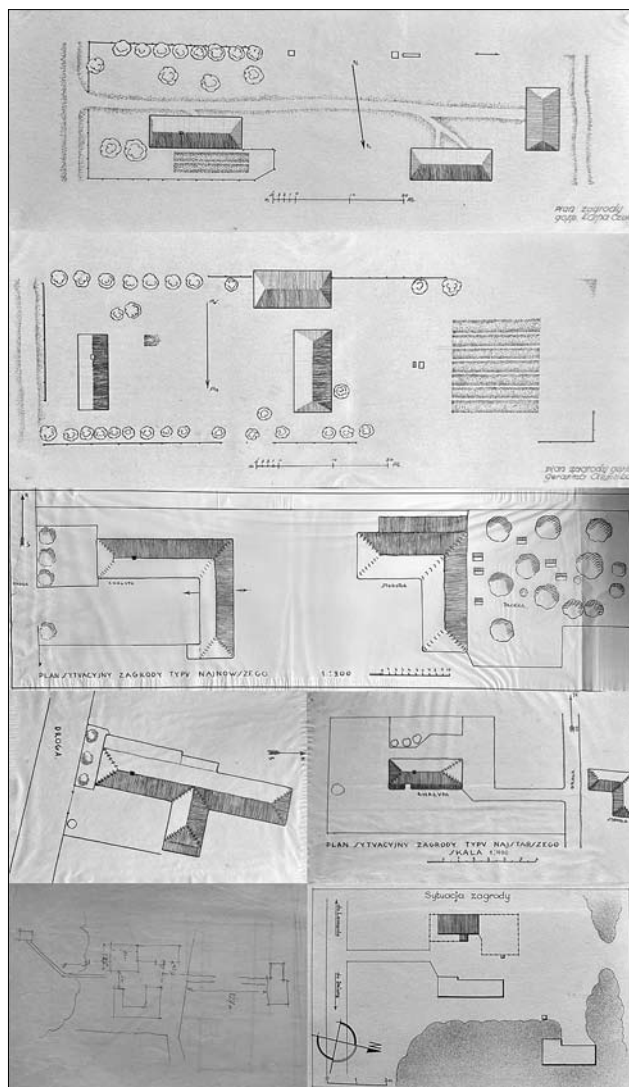
біля озера в селі Острів'я, тут зафіксовано поєднання Г-подібного варіанту вільної забудови двору із однорядовим варіантом зімкнутої забудови. Вздовж двору була розташована хата зі зблокованим з нею «свининцем на безроги» та окремо позаду від неї був розташований хлів для великої рогатої худоби та коней, тоді як клуня розташовувалася окремо впоперек двору, в його глибині, закриваючи садибу з боку озера (іл. 2/10 і іл. 4).

Відповідно до матеріалів інвентаризації двір у селі Ланська зазвичай мав вільне планування, будівлі були розміщені окремо і на значній відстані одна від одної [14, rys. nr. 408_01]. Двір Герасима Олесюка мав П-подібний варіант вільної забудови двору (іл. 5/2), а двір Карпа Чуля — Г-подібний варіант вільної забудови двору (іл. 5/1).

Двір Фелікса Шипера в селі Перешпа (іл. 5/7) був вільного типу забудови з паралельним розташуванням будівель. Будівлі були орієнтовані торцями до дороги, навпроти хати в другий ряд розташовувалися зблоковані господарські будівлі (відповідно до чернетки — шпихлір, хлів та третя будівля між ними, призначення якої не вказано), а в глибині двору фактично в третій паралельний ряд розміщувалася ще одна господарська будівля, не підписана на плані (можливо хлів або клуня).

У селі Дрочево господарські споруди переважно розташовували в одному блоці з хатою, tworячи таким способом зімкнутий двір: «часом під одним дахом — і таких хат можна сказати є найбільше — міститься хата з коморою, сіни, стайня і стодола: до такої хати й комори заходиться з сіней, а по другому боці сіней є двері до стайні; продовженням стайні є стодола, до якої заходиться ззовні», проте також тут побутувала і вільна забудова двору: «часом можна бачити під одним дахом тільки хату відділену сіньми від комори, а під окремим дахом стайню разом з стодолю, часом стайня стоїть окремо від стодоли і це має місце у багатших хазяїв» [28, с. 23].

У селі Черче, незважаючи на те, що всі хати стояли перпендикулярно до вулиці, двори були дуже вузькі через багаторазове розділення землі, а, отже, і ділянок, що можна побачити на наведеному Ч. П'єткєвічем плані середньої садиби (іл. 6/1) [16, с. 528]. Проілюстрований своєрідний варіант забудови садиби, коли фактично два дворові комплекси, які належали різним господарям, були розташовані

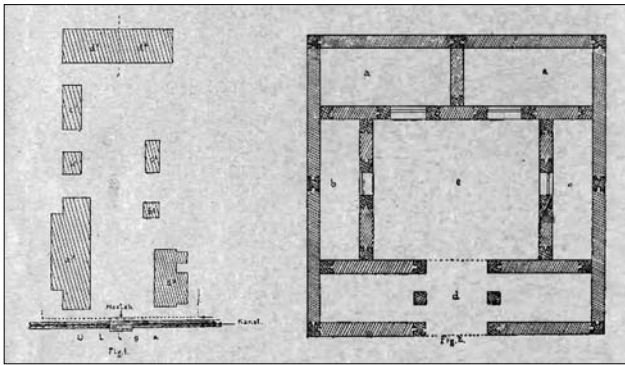

Іл. 5. Плани садиб. Креслення з інвентаризаційних справ (нумерація згори донизу, зліва направо): 1 — Село Ланська, садиба Карпа Чуля; 2 — Село Ланська, садиба Герасима Олесюка; 3 — Село Вербка, найновіша садиба; 4 — Село Вербка, найпоширеніша садиба; 5 — Село Вербка, найстаріша садиба; 6 — Село Перешпа, садиба Сильвестра Жугара; 7 — Село Перешпа, садиба Фелікса Шипера

на спільній садибі, сформували П-подібний варіант вільного типу забудови.

У найбільш поширеній сільській садибі у селі Вербка (Т-подібній у плані, іл. 5/4), яка займала ділянку розміром 25 x 10 м, і хата, і всі господарські будівлі, у тому числі клуня, були зімкнуті [12, rys. nr. 237_01, 237_04, 237_06], тобто тут була зафіксована зімкнута забудова Т-подібного варіанту.

Відповідно до плану найстарішої садиби в селі Вербка (іл. 5/5) [12, rys. nr. 237_01, 237_10—237_11], до причілкової стіни власне хати був добудований хлів (стайня), а до причілкової та тиль-

Іл. 6. Село Черче. Ілюстрації Ч. П'єткєвіча; 1. Плани дворів: a1 — хата, побудована після поділу землі, a2 — давніша; b1 і b2 — шпихлір, c1 і c2 — хлів; d1 і d2 — спільна клуня, розділена на дві частини; 2. Круглий підварок в селі: a — клуня, поділена на дві половини: в одній — тік, а в іншій — склад соломи та сіна або другий тік при потребі; b — хлів; c — шопа, яку можна легко перетворити на хлів; d — «повітка»; e — внутрішній дворик серед будівель

ної стіни комори — Г-подібний у плані хлівчик. До тильної стіни сіней і частини запічної стіни хати вочевидь прилягав «прибік» (ця прибудова не підписана на плані). Інша частина запічної стіни хати була вільна від прибудов, тут було одне з трьох вікон, два інші вікна були у фасадній стіні. Отже, тут було зафіксовано перехідний тип забудови двору, що поєднував зімкнутий двір і двір з вільною забудовою: хата і більшість зблокованих з нею господарських будівель утворювали зімкнутий двір, а елементом вільного двору була окремо (через дорогу) розташована клуня (подібно як у селі Перешпа).

Найновіша садиба в селі Вербка (іл. 5/3) займала набагато більший простір, ніж садиби, які зустрічалися до того. Житлова частина і деякі господарські споруди були з'єднані в одне ціле, а клуня знаходилася трохи подалі у дворі садиби. За клунею був сад, в якому знаходилася пасіка [12, гус. нр. 237_01, 237_21—237_22]. До двохатнього однобічного житла (хата + кухня + сіни + комора) була добудована господарська будівля (її призначення на схемі не вказано, прилягала до комори), а під прямим кутом до неї прилягали інші господарські будівлі, відділені критим проїздом з брамою. Тобто в цій садибі був перехідний тип забудови двору, в якому хата і більшість зблокованих з нею господарських будівель утворювали зімкнутий двір (Г-подібний варіант), а елементом вільного двору була окремо розташована у дворі клуня.

Замкнуті двори («підварок», «круглий підварок», «окружний підварок», «окружний двір» тощо) осо-

бливо широко побутували на Західному Поліссі (у колишніх Камінь-Каширському, Старовижівському, Ратнівському, Любомльському, Маневидькому районах¹⁵ Волинської області) [5, с. 141; 36, с. 102—103; 37, с. 292]. У замкнутих дворах під одним дахом по периметру розміщувались житло і господарські будівлі. Зрідка клуні будували на відстані 15—20 м від замкнутих дворів. З часом спостерігалася подальша диференціація плану замкнутих дворів: хата виноситься за межі двору, а інші будівлі залишаються, зберігаючи свій первісний вигляд замкнутого чотирикутника. Такі двори називали найчастіше підварками, хоча ця назва загалом вживалася для замкнутих дворів [38, с. 227; 39, с. 30—31].

Аналіз чернетки плану садиби Сильвестра Жугара в селі Перешпа (іл. 5/6) дає підстави вважати, що двір тут був перехідного типу, поєднуючи двір вільної забудови із замкнутим двором: по один бік дороги розташовувалася хата і паралельно приблизно за 10 м від неї — П-подібний господарський підварок, а по інший бік дороги — клуня. Інвентаризаційні матеріали села Перешпа містять креслення господарського підварка Сильвестра Жугара (іл. 7) [13, гус. нр. 360_14—360_18], однак у цих матеріалах відсутній його опис. Відповідно до креслень підварок був складений з колод (кругляків), з'єднаних на «облап» («в обло»), був П-подібним у плані, складався лише з господарських будівель — возівні, хлівів, курника. Вільний від будівель бік мав огорожу та ворота. Хата та клуня (описані нижче у цій статті) стояли окремо.

Натомість Ч. П'єткєвіч описав «круглий підварок» у садибі Хведося Дудіка в селі Черче, який мав дещо інше планування. Дослідник зазначав, що заможний селянин іноді мав біля своєї хати лише шпихлір, а за кілька десятків кроків — клуні, хліви, «повітки» тощо, які були побудовані на зразок вівчарні у чотирикутник, який називається «круглий підварок»¹⁶. Ч. П'єткєвіч опублікував і план підварку (іл. 6/2) [16, с. 528—529]. Можна зробити висновок, що в селі Черче Ч. Петкєвіч також зафіксував перехідний тип забудови двору, так званий «двір з підварком», що поєднував двір з вільною за-

¹⁵ Внаслідок АТР 2020 р. всі ці райони були включені в склад укрупнених Ковельського та Камінь-Каширського районів.

¹⁶ Вочевидь дослідник мав на увазі «круглий підварок».

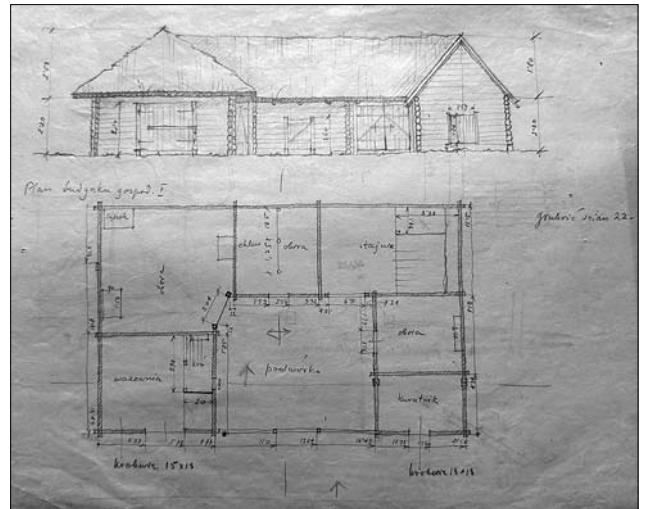
будовою та замкнутий двір: хата і шпихлір утворювали окремий двір, а всі інші будівлі зберігали свою замкнутість, утворюючи замкнутий господарський комплекс — «круглий підварок».

Отже, в досліджених селах були поширені різні варіанти вільного (однорядний, Г-подібний, П-подібний, паралельний варіанти) та зімкнутого (Т-подібний варіант) типів забудови двору, а також перехідні типи забудови двору — поєднання двору із вільною забудовою із зімкнутим або замкнутим двором. Замкнутого типу забудови двору у так званому «чистому вигляді», коли б під одним дахом по периметру розміщувалися житло і всі господарські будівлі, у проаналізованих матеріалах описано не було.

В. Ягелло зазначав, що в житловому будівництві досліджених сіл на Любомльщині варто розрізняти старі — довоєнні форми і нові — післявоєнні форми (збудовані до і після Першої світової війни. — С. Л.). Як і старі, так і нові хати у цих селах були побудовані з дерева [21, с. 139].

Основним будівельним матеріалом для стін, як у житлових, так і в господарських будівлях, відповідно до матеріалів Ч. П'єткевіча 1928 р. з села Черче, були соснові колоди діаметром 20—25 см, розпиляні вздовж надвое («пилована деревина»), а для підвалин і балок використовувалися трохи товстіші соснові колоди, обпиляні з чотирьох сторін («деревина в обріз») [16, с. 530]. Натомість відповідно до матеріалів В. Ягелла 1938 р. з сіл Залісся, Пульмо, Пулемець, Острів'я та Вільшанка стіни зводили з чотиригранно обтесаних брусів [21, с. 139]. В. Пастущин зазначав, що в селі Дрочево «хати будовані з цілих бальків» [28, с. 21]. Інвентаризовані хати в селах Перешпа, Ланська та Вербка були збудовані з сосни [13, гус. нр. 360_01; 14, гус. нр. 408_01; 12, гус. нр. 237_01]. Кращої якості та якісніше оброблена деревина служила будівельним матеріалом для хат, а гірша і недбало обтесана — для клуні і хлівів. В. Ягелло зафіксував у досліджених селах й хліви, плетені з хмизу й обмазані глиною, що вважав наслідком епізодичного післявоєнного будівництва на місці старих дерев'яних хлівів, зруйнованих під час Першої світової війни [21, с. 139].

На Поліссі у давніших за походженням спорудах при достатньо щільних ґрунтах та рівній горизонтальній поверхні фундаментів не влаштовували — підвалини укладали безпосередньо на землю. Про-

Іл. 7. Село Перешпа. Підварок Сильвестра Жугара. Чернетка креслення з інвентаризаційної справи

те підцані сипкі ґрунти та високий рівень ґрунтових вод вимагали влаштування фундаментів, які зазвичай тут робили з дерева. Для цього використовували обрізки дубових колод — «палі». Палі вкопували під чотири кути споруди та у місцях перехрещення стін. При більших розмірах будівлі додавали ще проміжні палі. Довжина фундаментних паль та глибина, на яку їх вкопували, залежали від глибини промерзання землі та специфіки місцевості. Рідше для влаштування фундаментів (зазвичай на твердих ґрунтах) використовували місцеве каміння. Подібно, як і дерев'яні палі, великі каменюки («брили») встановлювали (чи дещо заглиблювали у ґрунт) по кутах споруди та в місцях перехрещення стін [5, с. 190, 193, 195.].

Ч. П'єткевіч зазначав, що у селі Черче у вищих місцях будували хати прямо на піску, а в низинах — на дубових або інших палях («шпунпалі»), висотою 50—100 см. Вкопавши останні, клали на них перший вінець з обпиляних брусів як основу («пудвала» або «підощва») [16, с. 530]. За матеріалами В. Ягелла, у досліджених ним селах у старих хатах, збудованих до Першої світової війни, на місці, обраному для будівництва, на чотирьох кутах клали польове каміння, а в новіших хатах для цього використовували «дубові колодки». На цих каменях або колодах лежали «подвалини» [21, с. 139]. У селі Дрочево «більша частина хат вибудована безпосередньо на землі без всяких насипів, дуже часто навіть без підвалин» [28, с. 21]. В інвентаризованих хатах у селах Перешпа (найстарішій хаті, збудованій приблизно у

1830-х рр., і найновішій хаті, датування якої не вказується) [13, гус. нр. 360_01] та Ланська (найстарішій хаті, збудованій приблизно у першій половині XIX ст., і найновішій хаті, збудованій у 1928 р.) [14, гус. нр. 408_01] підвалини лежали безпосередньо на землі. Тоді як у селі Вербка і в найстарішій, і в найновішій, і в найбільш поширеній в селі хатах (їх датування не зазначається) підвалини лежали на дерев'яних стовпах [12, гус. нр. 237_01].

На підвалинах будували стіни — у селі Черче з півколом, круглою стороною назовні [16, с. 530], а в селах Залісся, Пульмо, Пулемець, Острів'я та Вільшанка — з чотиригранно обтесаних брусів [21, с. 139], зв'язаних на кутах в «угла» (вугли) [21, с. 139; 16, с. 530]. Кінці деревини, з'єднані в ластівчин хвіст або на облап¹⁷, виступали назовні [21, с. 139]. Ч. П'єткевіч звертав увагу, що в селі Черче так будували лише власне хату, що зазвичай знаходилася від вулиці, а сіни та інші прибудови, які знаходилися у дворі, були зроблені з таких же напівкругляків, запущених у вкопані стовпи [16, с. 530].

На останньому вінці, що творить стіну, лежали поперечні «балки» (сволоки. — С. Л.), що підтримували покладену на них стелю — «полап» (села Залісся, Пульмо, Пулемець, Острів'я, Вільшанка) [21, с. 139] чи «повалиш» (село Черче); в селі Черче дошки були щільно підігнані одна до одної та вся її поверхня була обмазана глиною [16, с. 531].

У селах Залісся, Пульмо, Пулемець, Острів'я, Вільшанка [21, с. 139], Вербка [12, гус. нр. 237_09, 237_20], Ланська [14, гус. нр. 408_06, 408_10], Черче [16, с. 531] балки (сволоки. — С. Л.) виступали назовні останнього вінця хати, а на їх кінцях лежали поздовжні бруси «очепи» [21, с. 139], прибиті дерев'яними кілками [16, с. 531], в які були впущені «крокви» [21, с. 139] (в селі Черче крокви були встановлені з інтервалом 150 см [16, с. 531]). Ч. П'єткевіч зазначав (за матеріалами з села Черче), що поздовжній брус називався «правило», а «учепа» — це назва такого типу завершення стін [16, с. 531]. За матеріалами Р. Радовича, такий своєрідний спосіб закріплення крокв превалював на Західному Поліссі [5, с. 614].

¹⁷ Така півкругла одностороння врубка, вибрана зверху вінця, відома у науковій літературі під назвою «в обло», була найпоширенішим кутовим з'єднанням колод [5, с. 214; 40, с. 74, 80; 41, с. 339].

Дах хати з боку вулиці у селах Залісся, Пульмо, Пулемець, Острів'я, Вільшанка [21, с. 140] та Черче [16, с. 531] переважно мав характерний залом, що утворював причілок і піддашок [21, с. 140]. Хоча, зазвичай, для більшої стійкості крокви попарно зв'язували горизонтальною поперечкою [5, с. 616], у селі Черче крокви були позбавлені поперечних бантин¹⁸, за винятком однієї крайньої пари з боку вулиці, де бантина була закріплена на висоті 1/3 від гребеня даху і становила основу причілку. Причілок («причулок» або «роговець» — село Черче) [16, с. 531] був обшитий більш або менш декоративними дошками, що йшли вертикально або по діагоналі. В обшивці причілка був отвір для освітлення горища. Краї причілка були захищені від впливу вітру двома дошками («роговики» — села Пулемець, Пульмо, «хвартушук» — село Острів'я), які іноді були декоративно врізані в зубці внизу, а зверху перетиналися, утворюючи «роги». Відступи причілкових стін іноді були досить великі, як, наприклад, у селі Пульмо, і тоді під ними стояли лавки, на яких селяни відпочивали у свята. З протилежного боку причілкова стіна не мала причілку і піддашка, навіть якщо хата не була пов'язана з господарськими будівлями (див. іл. 8) [21, с. 140].

До крокв прибивали цвяхами або дерев'яними кілками лати («лати» — село Черче, «латки» — села Залісся, Пульмо, Пулемець, Острів'я, Вільшанка), товщиною до 8 см, обтесані з обох протилежних сторін [16, с. 531]. В. Ягелло зауважував, що кілками лати прибивали до крокв раніше, а на час його дослідження (1938 р.) для цієї мети вже користувалися цвяхами [21, с. 139].

У селі Черче конструкцію даху, що знаходилася в цій фазі, покривали соломою в такий спосіб:

¹⁸ Відповідно до креслень (поздовжні розрізи) всіх інвентаризованих житлових та господарських будівель у селі Ланська на Берестейщині та селі Перешпа на Любомльщині жодна пара крокв (за винятком крайніх у випадку наявності причілка) також не мала поперечних бантин (щоправда, щодо села Перешпа не можна чітко ствердити щодо хати Сильвестра Жугара, оскільки на чернетці креслень поздовжнього розрізу даху на трьох з шести не крайніх парах крокв можливо позначені бантини, проте на чистовику бантини не позначені). Натомість у селі Вербка на Ковельщині поздовжній розріз мають лише креслення найстарішої хати і однієї з клунь, і тут поперечні бантини на всіх парах крокв позначені. Разом з тим, необхідно враховувати, що позначенню поперечних бантин на кресленнях могла не приділятися належна увага.

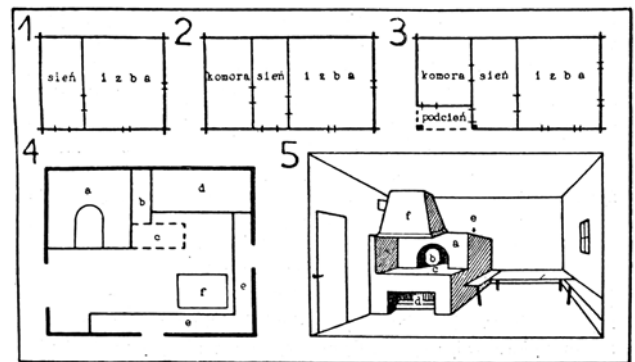
зв'язували одним перевеслом два снопи («кулики») товщиною до 15 см і колосками догори укладали їх у першому ряду як стріху («застришок») так, щоб вони разом притулялися перевеслом до крайньої лати, щоб одна з них була над нею, а інша — під нею. Окремі снопи також укладали колосками догори по всій довжині кутових крокв, що ще чіткіше визначало контури даху. Далі солом'яні снопи з розв'язаних стелили колосками донизу, шаром такої ж товщини, як і стріха, і прив'язували до лат прутами лози, накривши місця цього зв'язування наступним шаром аж до «вільчика» — товстого валу тертої соломи, притиснутого щільно укладеними дерев'яними козлами¹⁹ («кізля» — село Черче [16, с. 531—532], «кізя» — села Залісся, Пульмо, Пулемець, Острів'я, Вільшанка [21, с. 140]). «Вільчик» разом з кутовими снопами називався «гребінь», а готовий дах називався «верх» [16, с. 531—532]. В. Ягелло зазначав, що загалом солом'яні снопи, які покривали дах, укладалися гладко, і тільки по кутах сходінками [21, с. 139—140]. Щодо матеріалів для покрівлі в селі Дрочево, то дахи усіх будинків були покриті переважно стріхою, рідше — гонтами, а ще рідше — бляхою. Також до кожної хати в селі була прикріплена драбина, якою вилізали на дах, щоб час від часу чистити димарі [28, с. 24].

Відповідно до матеріалів В. Пастушина, в селі Дрочево «хати будовані з цілих бальків, шпари між поодинокими бальками заліплюють на зиму глиною й дають загати з соломи, сіна або з листя дерев; хати білять зовні глиною, рідше вапном; деякі хати мають ганки, а деякі призьби, на яких сиділи і розмовляли у свята й теплими, погідними, літними вечорами; на кожній хаті вивішена від вулиці бляшана вивіска з порядковим номером хати та іменем і прізвищем її власника. Вікна в хатах малі, нечищені як млинські, звичайно забиті цвяхами, щоб «чисте» повітря не вийшло з хати, не симетричні: часом можна побачити побіч квадратного вікна друге прямокутної форми, часом одно вікно має три шибки, а друге побіч нього чотири або шість шибок і т. д.» [28, с. 21—23].

За внутрішнім плануванням хати, збудовані у селах Залісся, Пульмо, Пулемець, Острів'я та Вільшанка після Першої світової війни, були в основному трикамерними, тобто мали житлову кімнату, сіни та

Іл. 8. Село Вільшанка. Хата Микити Бондарука. Фото В. Ягелла

Іл. 9. Плани хат. Ілюстрація В. Ягелла. 1 — План хати бідного селянина, с. Пульмо; 2 — План хати, найпоширенішої у північно-західній частині Любомльського повіту, с. Пулемець; 3 — План хати з підсінням, с. Острів'я; 4 — План інтер'єру хати, с. Острів'я, а = піч, b = запік, c = груба (позначена штриховою лінією, бо її додають лише в деяких хатах), d = примости, e = лавки, f = стіл. Такий тип розміщення обладнання в кімнатах старішої житлової забудови описаної частини Любомльського повіту є однаковим; 5 — Вид на піч і задню стіну хати, с. Острів'я, a — піч, b — челюсти, де печуть хліб, c = припік, де колись варили їжу, розпалюючи вогонь зверху, d = пудприпік, e = запічок, f = окап (ковпак), що виводить дим у сіни

комору (хата + сіни + комора. — С. Л.; див. іл. 9/1, 2, 3). Вхід до сіней був у довшій стіні. Існували певні винятки з цього правила, що, на думку В. Ягелла, впливали з рівня достатку господарів. Так, бідняцькі хати були найчастіше з однією житловою кімнатою та були двокамерними (хата + сіни). Давніші хати, що датувалися кількома десятками років (відносно 1938 р. — С. Л.), мали, окрім кімнати, сіней і комори, своєрідне підсіння («пудсіни»), яке утворювалося шляхом переміщення однієї зі стін комори вглиб. З цього підсіння одні двері вели до сіней, а інші — прямо в комору, хоча комора також мала вхід із сіней. В. Ягелло вважав, що безперечно на хати з зазначеним вище типом внутрішнього плану-

¹⁹ Дерев'яні козля — дві збиті навхрест жердини.

вання значною мірою вплинула заможність мешканців (план такої хати з села Острів'я зображений на іл. 9/3) [21, с. 140].

Хати з підсіннями пізніше на цих теренах досліджували С. Верговський (1970-ті рр., у селах Пулемець, Піща, Світязь) [42, с. 269—270], А. Данилюк (1989 р., у селах Мельники, Острів'я, селищі Шацьк) [43, с. 72], Р. Радович (2010 р., у селі Ростань) [5, с. 349—350; 44, арк. 5—6]. Проте у жодній з описаних ними хат, на відміну від описаних В. Ягеллом, не було з підсіння дверей у комору, а лише були двері в сіней, а двері в комору були лише з сіней. Можна припустити, що зафіксоване В. Ягеллом влаштування двох входів у комору (і з підсіней, і з сіней) пізніше було спрощене. Разом з тим, хата з підсіннями з села Острів'я, перевезена в Музей історії сільського господарства Волині в селищі Рокитні неподалік Луцька, також не має входу у комору з підсіней, хоча її датують 1804 роком.

Подібний варіант хат з підсіннями С. Токарєв спостерігав на Східному Поліссі (Чернігівщина) у 1945 р. у житлах, де теж зруб комори був вужчим від зрубу сіней і хати. У такому разі тильну чи фасадну стіни комори дещо відсували від відповідних стін хати і сіней, утворюючи таким способом незабудований простір (спереду чи ззаду будівлі) під загальним дахом. Дах у місці ніші інколи додатково могли підтримувати стовпи. С. Токарєв зазначав, що вхід у комору робили безпосередньо з двору (з фасадного чи з тильного боку); з сіней входу не робили (хіба що його могли прорубати пізніше) [45, с. 31].

В. Ягелло вважав, що всі ці відмінності внутрішнього планування залежно від заможності мешканців свідчили про те, що колишньою формою для цієї частини Любомльського повіту була двокамерна хата з однією житловою кімнатою, яка розвинулася в трикамерну хату шляхом добудови комори з протилежної стіни сіней. У деяких хатах, хоч і побудованих вже після (Першої світової. — С. Л.) війни, було добре видно, що комора конструктивно не пов'язана з хатою, а була прибудована пізніше. На думку дослідника наступним етапом розвитку було відсунення стіни комори від подвір'я та створення підсіння. Воєнні руйнування змусили населення після Першої світової війни швидко відбудовувати свої будинки, тому вони інстинктивно повернулися до старішого (про-

стішого та примітивнішого) способу будівництва як більш ощадливого, що створило ситуацію, коли нові хати мали старішу форму будівництва, ніж хати довоєнні. Натомість краще збереглася в хатах, збудованих до Першої світової війни, інша особливість: відсутність зовнішньої побілки стін житлової частини, яка в післявоєнних хатах вже застосовувалася без винятку, а небіленою була лише комора [21, с. 140—141].

Хата (тут у значенні кімнати) була місцем відпочинку, місцем збору сім'ї під час свят і урочистостей, а взимку ще й майстернею, адже місце столу часто займав ткацький верстат, на якому самостійно виготовляли матеріали для одягу [21, с. 142—143].

Кімната, яку місцеві жителі називали «хата», зазвичай була розташована з боку вулиці, тому в неї можна було зайти з сіней праворуч або ліворуч, залежно від того, з якого боку дороги знаходився весь житловий будинок. Підлоги в кімнаті не було, тільки «тік» з ущільненої глини. «Полап» (стеля. — С. Л.) був зроблений з дерева, побілений так само, як і стіни. У причілковій стіні хати та довшій стіні, що виходила у двір, було по одному вікну, винятково в заможніших господарів — по два. Також В. Ягелло наводить опис розміщення обладнання у кімнаті і подає план її інтер'єру (іл. 9/4), зазначаючи, що таке розміщення у кімнатах старішої житлової забудови в описаній частині Любомльського повіту було однаковим. Так, у кутку між дверима та задньою стіною хати знаходилася піч з прилеглою до неї та конструктивно з'єднаною з нею лавою («зап'ік»). Піч (іл. 9/5) складалася з таких частин: піч з отвором («челюсти») для випікання хліба; «прип'ік», на якому раніше готували їжу, розпалюючи зверху вогонь, а в час досліджень В. Ягелла оснащений залізною плитою, яка нагрівалася знизу («кухня»); «пудприп'ік», який в нижній частині був призначений для деревини, у верхній — для розміщення горщиків; «зап'ічок», що часто використовувався як місце для сну. Раніше дим із печі виводився до сіней дерев'яним «окапом» (ковпаком)²⁰, обмазаним глиною. Дим поширювався сіньми, у яких не було стелі, і виходив через щілини на горищі. Під час досліджень В. Ягелла у 1938 р. вже був комин, який вів

²⁰ Вочевидь, йдеться про напівкурне опалення: облаштування над піччю коми́на-димозбірни́ка, дим із якого через стіновий димоволок відводили у сіней [5, с. 544].

із сіней на солом'яний дах²¹. Значну частину тодішньої кімнати займала нещодавно добудована «груба», яка використовувалася для опалення (її додавали лише в деяких хатах). Між піччю та причілковою стіною розташовувався примітивний поміст для спання («примости»), над яким висіла плетена з лози колиска. Уздовж причілкової стіни та довшої стіни з боку двору були розташовані лави («лавки»), а в утвореному ними кутку — стіл. Стіни на рівні віконних рам, а особливо кутки над столом, були прикрашені образами, а біля дверей, на протилежному боці від печі, колись знаходився «комин», де горіла «лучина» зі смоляних соснових трісок для освітлення кімнати. Отвір із цього комина виходив у сіни і закривався на засув. Цих коминів з часу використання газових ламп більше не робили [21, с. 142].

Згадка В. Ягелло про існування раніше такого освітлювального пристрою в досліджених ним селах Західного Полісся є цінною. Адже неподалік у селі Хрипськ Р. Радович зафіксував подібний варіант стаціонарного світильника (комина), який характеризувався своєрідною конструкцією. У старій покинутій хаті (перша половина — середина XIX ст.), обладнаній піччю, дим з останньої виходив у сіни через стіновий димоволок (25 x 25 см), прорубаний у пороговій стіні високо під стелею. Аналогічний отвір, закіпчений димом, розташований на одному рівні з першим, знаходився у протилежній від входу частині цієї ж стіни. Межа закіпченої частини стіни з трьох сторін (нижньої і двох бічних) чітко окреслювалася прямими лініями (можливо, це сліди колишніх стінок освітлювального пристрою) [46, с. 806; 5, с. 791]. Р. Радович вважає цілком ймовірним, що він колись мав таке ж призначення, як описаний О. Харузіним варіант стаціонарного світильника («комина»), який зустрічався на північному заході Полісся Білорусі (в районі Біловезької пущі). Там, у суміжному з піччю куті (між пороговою і фронтальною стінами), у стіну закріплювали кам'яну поличку, над якою розташовувався «крутий навіс» так, що увесь пристрій був ніби ніша в стіні з навісом. Дим виходив у сіни через отвір у пороговій стіні, що був розташований під навісом [47, с. 212]. Також подібним до описаного вище був пристрій, призначений для спалюван-

ня «лучива», у вигляді невеликого виступу, розташованого по другий бік дверей від печі, який, за даними О. Кольберга, побутував у курних хатах Холмищини [48, с. 74].

Як і житлова кімната, сіни мали глиняний «тік», але стіни сіней не були побілені і в сінях не було «полапу» (стелі. — С. Л.). В. Ягелло зустрічав стелю тільки в сінях абсолютно нових хат. У задній частині сіней зберігали таке обладнання: жорна, ступа, сіті, якщо вони через брак місця не могли бути розміщені в коморі [21, с. 143]. В. Пастущин вказував, що в сінях було «повно економічних посудин: жорни, цебри, діжки, бочки, коші, плуги, ярма, упряж, коси, серпи, мотики, мотовила, ручні й ножані ступи тощо» [28, с. 22].

Навпроти вхідних дверей до кімнати з протилежного боку сіней знаходилася комора. Зазвичай вона не була освітлена і лише у виняткових випадках мала невеликий прямокутний виріз у довшій стіні з боку двору. Комора використовувалася для зберігання обладнання та харчових запасів і дуже часто, на відміну від кімнати та сіней, мала дерев'яну підлогу [21, с. 143]. У селі Дрочево «в коморах переховують харчі, одяги тощо» [28, с. 23].

В. Пастущин так описував внутрішнє облаштування хат у селі Дрочево: «Хати складаються звичайно з одної кімнати, до якої заходиться з сіней. Кімнати звичайно квадратні або прямокутні, не тинковані, без дерев'яної долівки, дуже рідко з долівкою; у хаті найбільше місця забирає хлібна піч, на якій сплять старші члени родини; піч звичайно будують у куті по правій руці від кімнатних дверей частиною з каміння, а частиною з цегли. Молодші сплять на лавах або на голій долівці: узимку накриваються одягами, які теж кладуть собі під голови замість подушок; подушки можна побачити тільки в багатших; інакше влітку: тоді хлопці й дівчата сплять по столах на сіні, а в часі жнив також на полі. Інвентар хат дуже бідний і примітивний: часом крім стола в куті і крім лав довкола стін нічого іншого нема, часом висить на стіні кілька образів прикрашених вишитими рушниками та цвітами, тут і там можна побачити прикріплені до стелі колиски та жердки, на які вішають одяги. Кухонну посудину переховують у печі або під лавами. У хатах багатших є крім цього «полиці» на яких складають глиняну посудину, часом зустрічається ліжка, крісла та малі стільчики для дітей. Хати освічують

²¹ В. Ягелло зафіксував подальше вдосконалення системи опалення, коли у сінях було влаштовано виведений понад дах комин-вивід [5, с. 549].

Іл. 10. Село Черче. 1 — Курна хата, що належала Степаниді Козаковій. Фото Є. Маковського; 2 — План курної хати, що належала Марії Татарчуковій. Ілюстрація Ч. П'єткєвіча: а) кімната з трьома вікнами розміром 25 x 15 см; б) темні сіней; в) піч глиняна без комина; г) лучник з димовиводом

нафтою (газою)²²: вогонь у печах передержують нараз цілими тижнями, бо сірники тут дуже дорогі тому, що крамниці в селі зовсім нема, а до міста дуже далеко: такий вогонь позичають собі нараз сусіди замість сірників» [28, с. 22].

Ч. П'єткєвіч подає плани зафіксованого ним у селі Черче і трикамерного (хата + сіней + комора), і двокамерного житла (хата + сіней), проте дослідник не зазначив, які з них були більш поширені.

Трикамерне житло (іл. 3/1), за даними Ч. П'єткєвіча, належало середньо заможному селянину. Власне хата мала розміри 5 м x 3 м, підлоги не було, 3 маленькі віконця, які не завжди відкривалися, мали 4, а іноді і 6, шибок. До господарської печі, вимуруваної з невипаленої цегли, була добудована опалювальна піч («груба»). Сіней влітку виконували функцію спальні. За сінеями розташовувалася комора. До тильної стіни комори та сіней (на всю довжину обох камер) і частини завісної стіни хати прилягала прибудова, звана «підкліть», шириною 150 см, зі стінами, нижчими від основної будівлі, та власним односхилим солом'яним дахом. Частина «підкліті», яка прилягала до стіни хати, була опалювана піччю (частина якої туди виходила) і використовувалася для зберігання чутливих до морозу продуктів; опалювана «підкліть» частіше простягалася на всю довжину завісної стіни власне хати. Інша частина «підкліті», яка простягалася вздовж комори та сіней, використовувалася як склад для різних речей, іноді — як підсіння. До причілкової стіни комори була добудована столярня («колішня») — власне майстерня, де виконувалися не лише столярські ро-

боти, а й стельмаські, бондарські, кошикарські роботи [16, с. 532—533].

Двокамерне житло (іл. 3/2), за даними Ч. П'єткєвіча, належало менш заможному селянину, було побудоване з того ж матеріалу і таким же чином, що й трикамерне, тільки було набагато меншим і з дещо іншим плануванням. Зокрема, опалювана «підкліть» простягалася на всю довжину завісної стіни власне хати, а не опалювана «підкліть» — лише на частину довжини сіней. Обидві «підкліті» не були з'єднані спільною стіною одна з одною, як у трикамерному житлі, а мали окремі входи з вулиці.

Двері, як у першій, так і в другій хатах, були на залізних завісах, оснащені залізними ручками, крім того, де-не-де були наявні дерев'яні закрутки для зачинення на ніч [16, с. 533].

Як можна переконатися з плану трикамерного житла, поданого Ч. П'єткєвічем, інтер'єр власне хати у селі Черче на Камінь-Каширщині, майже не відрізнявся від наведеного В. Ягеллом опису інтер'єру типової хати на Любомльщині, окрім іншого різновиду стаціонарного освітлювального пристрою — «коминка», де спалювали смоляні лучини для освітлювання кімнати, замість колишнього лучника; один з «коминків» був при печі, інший — при грубі [16, с. 532]. Відповідно до польових матеріалів Р. Радовича, на Західному Поліссі, а саме — теж на Камінь-Каширщині, часто влаштовували такий «коминок» — нішу на лучину (пізніше там ставили газову лампу): у зовнішньому куті печі (у селах Піщане, Полиці, Брониця, Боровне, Волиця, Видричі, Залісся, Сошичне, Хотешів [5, с. 784; 49, арк. 3, 6, 9, 12, 24, 25, 29, 32, 39]), у зовнішньому куті грубки, прибудованої до печі (у селах Залісся, Волиця, Видричі, Боровне, Брониця, Верхи [5, с. 559; 49, арк. 3, 9, 12, 24, 26]).

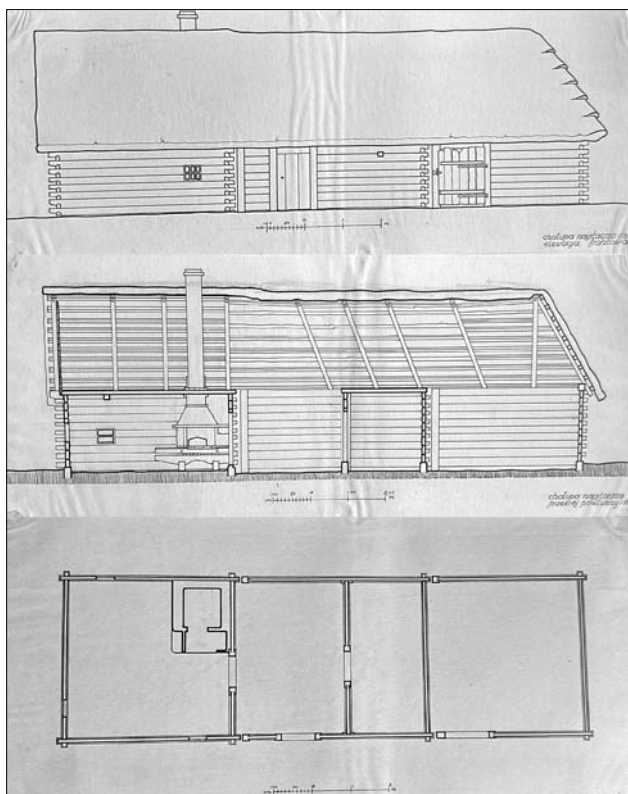
Варто зауважити, що в селі Черче ще у 1925 р. було 17 курних хат, більшість з яких у наступні роки було переобладнано на покращені хати. Під час досліджень Ч. П'єткєвіча у 1928 р. залишилося лише кілька курних хат, дві з яких дослідник обстежив особисто. Також Ч. П'єткєвіч опублікував фото першої з них, що належала Степаниді Козаковій (іл. 10/1), і подав план та опис другої курної хати, що належала Марії Татарчуковій (іл. 10/2). Хата складалася з кімнати (власне хати) і темних сіней. Кімната мала 3 вікна розміром 25 см x 15 см та глиняну піч

²²Вочевидь йдеться про газову лампу.

без комина. Дослідник подав опис освітлювального пристрою («лучника») з димоволоком, який зафіксував у цій курній хаті: «труба з трухлявого дерева діаметром до 20 см, що проходила крізь стелю над дахом, до кінця якої, звисаючи в хаті на половину її висоти, була причеплена решітка з залізних прутиків, яка називається «лучник»; на цій решітці ввечорами палили смоляну сосну, освітлюючи таким чином кімнату». Ч. П'єткєвіч писав: «Курна хата відрізняється від покращеної тим, що в ній немає димоходу, внаслідок чого дим з печі заповнює кімнату і, не вміщаючись в тугу дерев'яну трубу, виривається через відкриті двері в сіни, звідки він продовжує подорожувати через спеціальні щілини між стріхою та стінами або через отвори в даху, спричинені його старістю. Створюється враження темної пивниці зі стінами, вкритими товстим шаром кіптяви... Єдиний плюс такого помешкання — постійний дим знищує таких комах, як таргани, клопи, комарі та інші» [16, s. 529—530]. Аналіз ілюстративних матеріалів дає підстави вважати, що обидві курні хати були двокамерними у плані (сіни + хата).

Отже, можна виокремити такі різновиди освітлювальних пристроїв, зафіксовані у проаналізованих матеріалах: «комин» — стіновий димоволок, прорубаний у пороговій стіні високо під стелею на протилежному боці від печі, де горіла «лучина» зі смоляних соснових трісок для освітлення кімнати (отвір із цього комина виходив у сіни і закривався на засув); «лучник» — решітка з залізних прутиків, причеплена до кінця труби з дерева діаметром до 20 см, що проходила крізь стелю над дахом, звисаючи в хаті на половину її висоти, на якій ввечорами палили смоляну сосну, освітлюючи кімнату; «коминок» при печі чи грубі, де спалювали смоляні лучини для освітлювання кімнати, замість колишнього лучника; газова лампа.

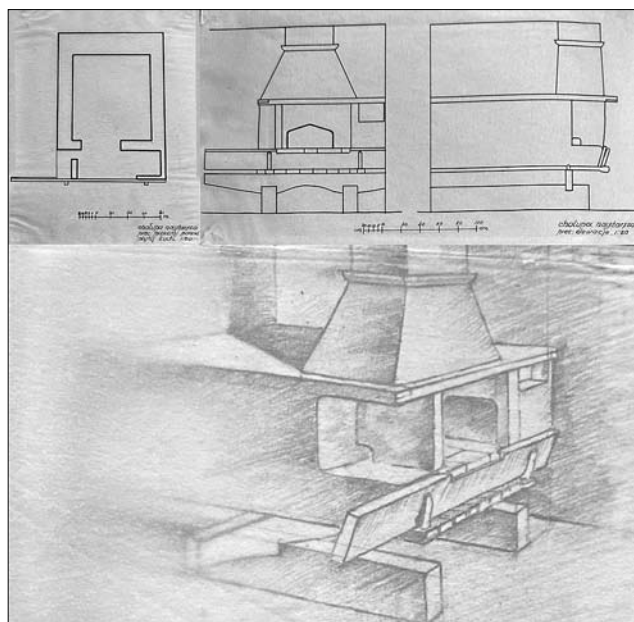
Збудована приблизно у першій половині XIX ст. (найстаріша хата в селі; в інвентаризаційних матеріалах за 1933 р. зазначено, що «збудована більше 80 років тому») хата Владислава Чуля в селі Ланська (іл. 11) первісно була однокамерна, а після Першої світової війни до неї було добудовано сіни з коморою, а також хлів. Побудована з соснового дерева будівля не мала фундаменту, і підвалини лежали безпосередньо на землі. Хата була повернута до дороги причілком, дах був покритий солом'яною, стіни зовні та всередині були необроблені. Підлога в

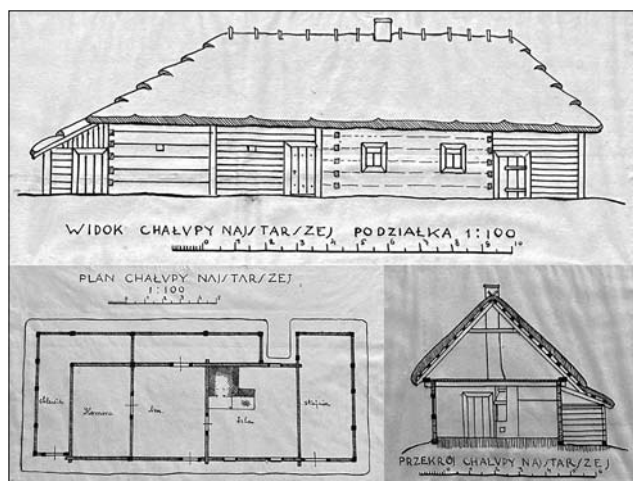
Іл. 11. Село Ланська. Хата Владислава Чуля. Креслення з інвентаризаційної справи

хаті була зроблена з глини, вікна хати були встановлені в зовнішню площину стіни, невеликого розміру (40—38 см), одинарні, не відкривалися [14, гус. nr. 408_01, 408_32].

Важливими (незважаючи на відсутність опису) є креслення та малюнок печі цієї колись однокамерної хати в селі Ланська [14, гус. nr. 408_34—408_36], відповідно до яких тут була зафіксована так звана «підч на саях» (іл. 12) — з одним із найпростіших (а, очевидно, й найдавніших) конструктивних варіантів опіччя, описаних Р. Свиридою [50, с. 56], Р. Радовичем [5, с. 467—470]. Тут був цікавий конструктивний різновид опіччя: дві підвалини, рівнобіжні до порогової стіни, були зв'язані, вочевидь, лише однією поперечкою (у місці припічка). Далі був влаштований настил з дощок, які були укладені паралельно до порогової стіни та опиралися одним краєм на цю поперечку, а іншим, можливо, були врубані у тильну стіну хати (як у печі, зафіксованій Р. Радовичем, у хаті середини XIX ст. з села Ремчиці Сарненського району Рівненської області [5, с. 469; 51, арк. 9-д]). Припічок утримувала дошка, встановлена на ребро, обіперта в навскісні кілки, вбиті у зовнішні потовщені кінці крайніх бічних дощок настилу

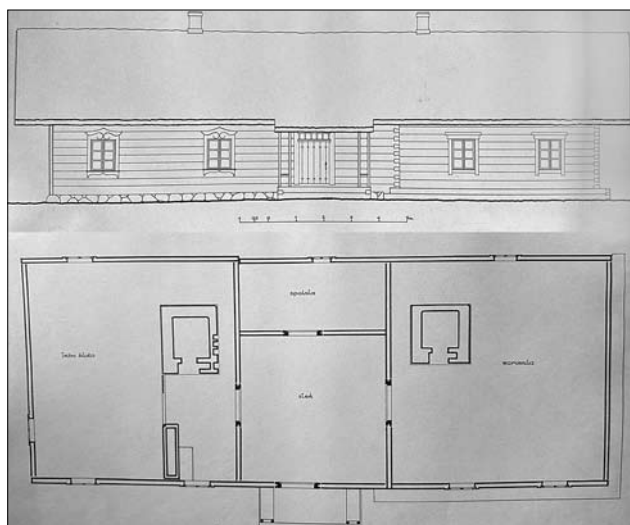
Іл. 12. Село Ланська. Під хати Владислава Чуля. Креслення та малюнок з інвентаризаційної справи

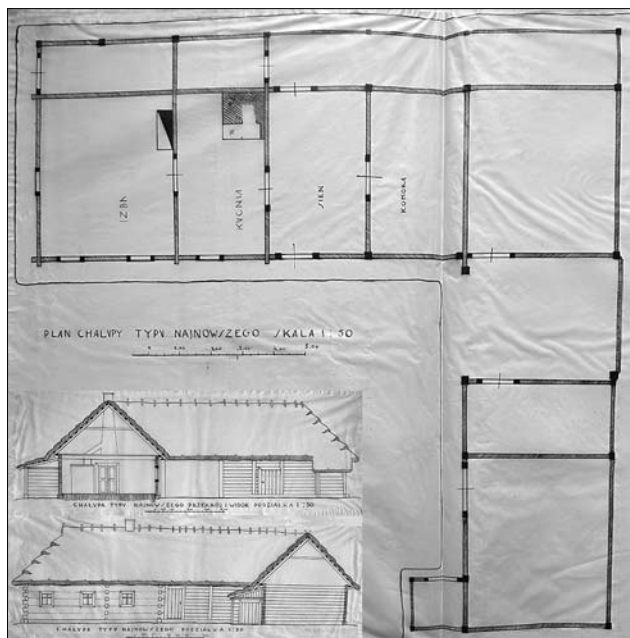
Іл. 13. Село Вербка. Найстаріша хата. Креслення Н. Боровської

(подібний спосіб, коли дошка, яка утримує припічок, обіперта в навскісні кілки, Р. Радович зафіксував у печі хати середини XIX ст. у селі Бишляк колишнього Володимирецького (нині Вараського) району Рівненської області [5, с. 469; 52, арк. 4-д]).

Найстаріша хата (іл. 13) в селі Вербка (з плануванням хата + сіни + комора) на час інвентаризації була заселена, але рік її побудови було визначити неможливо. Селяни пам'ятали те, що хата була курна, а пізніше в ній було збудовано піч з комином. Вхід до хати виходив на північ, причілкова сторона стояла на досить значній віддалі від дороги. Підвалини лежали на дерев'яних стовпах. Хата була збудована з

Іл. 14. Село Перешпа. Хата Сильвестра Жугара. Креслення з інвентаризаційної справи

Іл. 15. Село Вербка. Найновіша хата. Креслення Н. Боровської

місцевої деревини та покрита солом'яним дахом. Стіни у житловій кімнаті всередині були білені, зовнішня житлова частина була також побілена. У житловій частині та в коморі була підлога, сіни та господарські прибудови мали підлогу збиту з глини. У житловій кімнаті була стеля, яка була побілена. У хаті було три вікна і двері без жодних оздоб. Уся хата була оббудована прибудовами господарського призначення [12, rys. nr. 237_01, 237_10—237_20].

Узагальнюючи питання системи опалення, у досліджених селах були зафіксовані або описані як раніше існуючі такі типи печі: курна, напівкурна, з комином.

У селі Ланська відповідно до ілюстративних матеріалів зафіксована «під на саях». Вдосконалення системи опалення відбувалося класичним шляхом. Спочатку над піччю облаштовували комин-димозбірник, дим із якого через стіновий димоволок відводили у сіни. Далі у сінях влаштовували виведений понад дах комин-вивід. І на Любомльщині, і на Камінь-Каширщині траплялася прибудована до печі грубка.

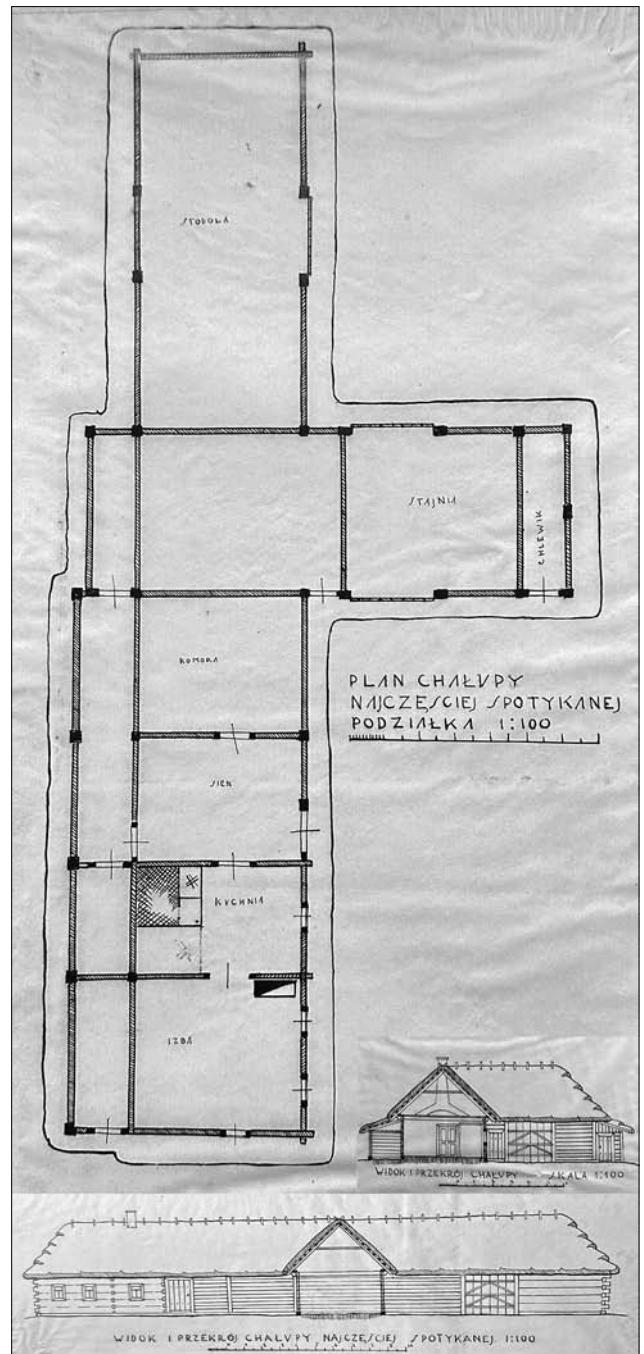
В етнологічній науці до сьогодні одними з найменш опрацьованих (і, відповідно, найскладніших) проблем, що стосуються розвитку планування поліського житла, залишаються будівлі з двома (і більше) житловими приміщеннями [5, с. 364].

В. Пастущин зазначав, що в селі Дрочево «крім однокімнатних хат є часом дві хати під одним дахом: в одній такій хаті мешкають батьки з малолітніми дітьми, в другій оженені сини або заможні доньки» [28, с. 23].

Інвентаризаційні матеріали села Перешпа містять креслення хати Сильвестра Жугара (іл. 14) — житлової споруди типу хата + сіни / алькир (спальня) + хата, однак також відсутній її опис. Відповідно до креслень і невеликих нотаток на них [13, гус. нр. 360_02—360_13], старіша частина — «чорна хата (варивня)» була збудована орієнтовно у 1850-х рр., зруб мав з'єднання «риб'ячий хвіст», ліворуч від дверей розташовувалася піч, частина долівки (біля печі) була глинобитною, а далі була підлога з дощок. Зовні «чорна хата» була оточена зрубною призьбою (заповненою глиною, камінням і листям) з двох боків — з причілкової стіни та фасадної. Новіша частина — «біла хата» — була збудована орієнтовно в 1870-х рр. та мала піч праворуч від дверей і кухонну плиту ліворуч з дощаною стіною з дверима між ними, яка відгороджувала піч і плиту від решти кімнати. Між «чорною хатою» і «білою хатою» знаходилися сіни з виділенням наприкінці них «алькирем (спальнею)», що були, можливо, збудовані водночас із «білою хатою» (на кресленнях не вказане датування сіней з алькиром). До сіней прилягав ганок.

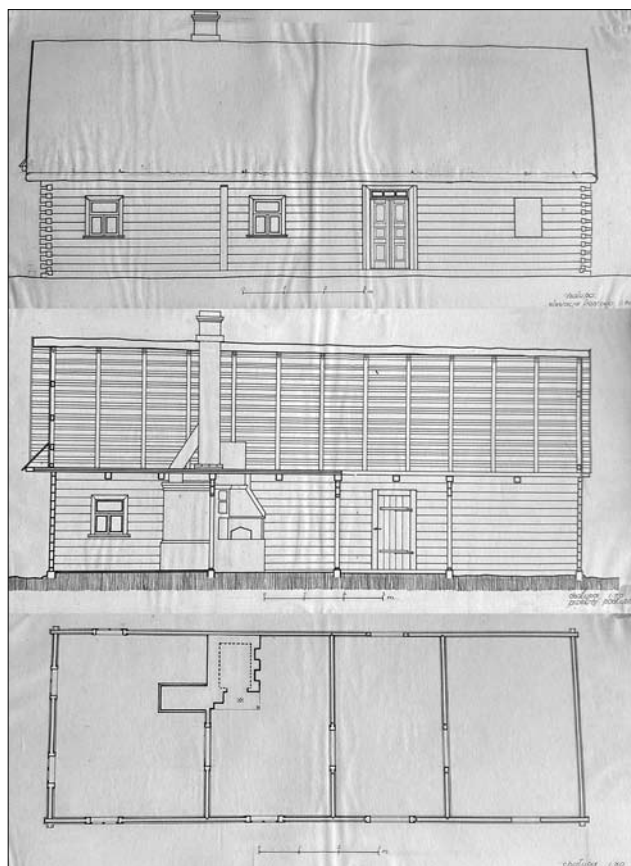
Крім цього, вже у 1920-х рр. було зафіксоване побутування двохатнього однобічного житла на Західному Поліссі.

Так, відповідно до матеріалів інвентаризації 1928 р. села Вербка і в найновішій (іл. 15), і в найпоширенішій (іл. 16) хатах [12, гус. нр. 237_01, 237_06, 237_22] були виокремлені власне хата і

Іл. 16. Село Вербка. Найпоширеніша хата. Креслення Н. Боровської

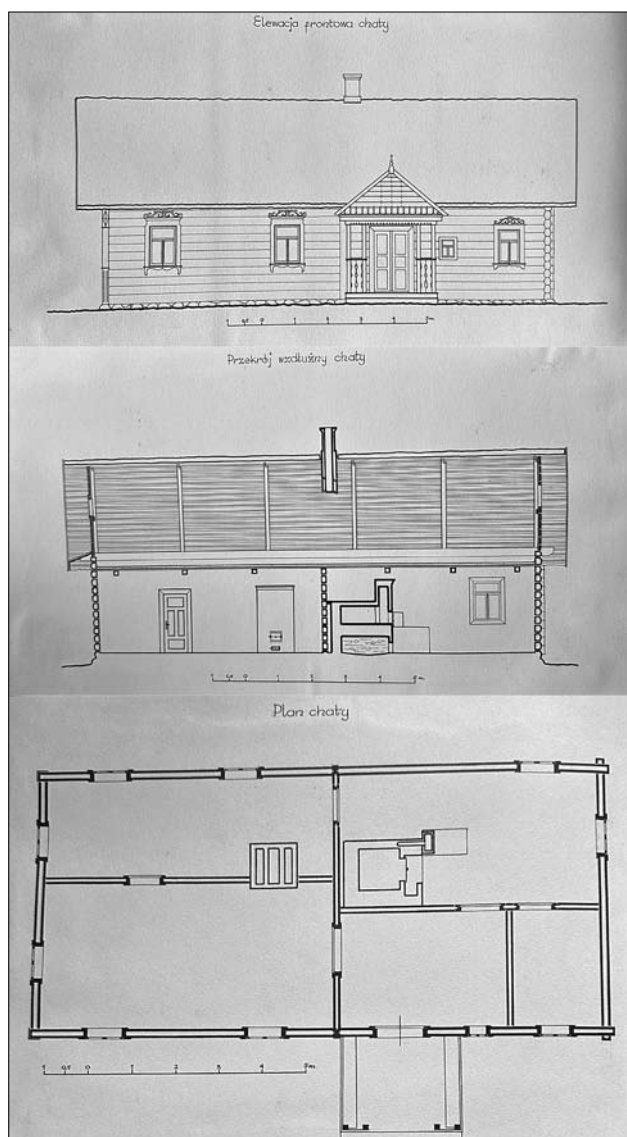
кухня. Житловий зв'язок хата + кухня тут був збудований у вигляді зруба-чотиристінка хати, до якого прилягав зрубний тристінок кухні. Такий зв'язок (хата + кухня) тут входив до складу будівель більш розвинутого планування: хата + кухня + сіни + комора. Крім того, на всю довжину тильної стіни хати простягалися прибудови під окремим односклиним дахом. До тильної стіни комори також були прибудовані господарські будівлі, однак вони не впливали

Іл. 17. Село Ланська. Хата Герасима Олесюка. Креслення з інвентаризаційної справи

на розвиток планувальної структури самого житла, а власне формували зімкнутий двір.

Відповідно до наявного в інвентаризаційних матеріалах плану найновіша хата в селі Ланська (іл. 17), яка була збудована у 1928 р. (власник — Герасим Олесюк), теж мала планування хата + кухня + сіни + комора. Піч тут була розташована у кухні біля перегородки, а з'єднана з нею грубка, орієнтована вздовж будівлі, виступала у друге приміщення — власне хату. Відповідно до наявного опису хата була збудована за зразком міської забудови, зауважувався певний прогрес у розвитку пічного обладнання. Крім цього, вікна робили більшими, ніж у старих хатах, вони були зроблені ретельно і їх можна було відкривати. Такі вікна були одинарні, літні, встановлені у зовнішній площині. Хата розташовувалася за 6 м від вулиці, до якої була повернута фасадною стіною з дверима (східний бік). Будівля була збудована з соснової деревини, дах був покритий солом'яною. Підвалини лежали безпосередньо на землі. Жодних прибудов до хати не було. Внутрішні стіни та стеля хати були побілені, а зовнішні стіни — пофарбова-

Іл. 18. Село Перешпа. Хата Фелікса Шипера. Креслення з інвентаризаційної справи

ні олійною фарбою, але лише частково (від дороги) [14, rys. nr. 408_01, 408_04—408_16].

Траплялися на Поліссі й оселі з виділенням по ширині хати другим житловим приміщенням — так звані дво- чи півторирядові житла [5, с. 387]. Відповідно до інвентаризаційних матеріалів 1932 р. з села Перешпа тут зафіксовано хату з поділом житлової камери по ширині, можливо збудовану після Першої світової війни. На жаль, на кресленні хати Фелікса Шипера (іл. 18), опис якої відсутній, не підписані назви частин будівлі, проте з окремих нотаток на чернетці і аналогів у плануванні можна так описати схему її планування [13, rys. nr. 360_25—360_32]: хата / покої + сіни, комора / кухня. Подібна за плануванням хата (велика хата / алькір + сіни, комора / хатчина), збудо-

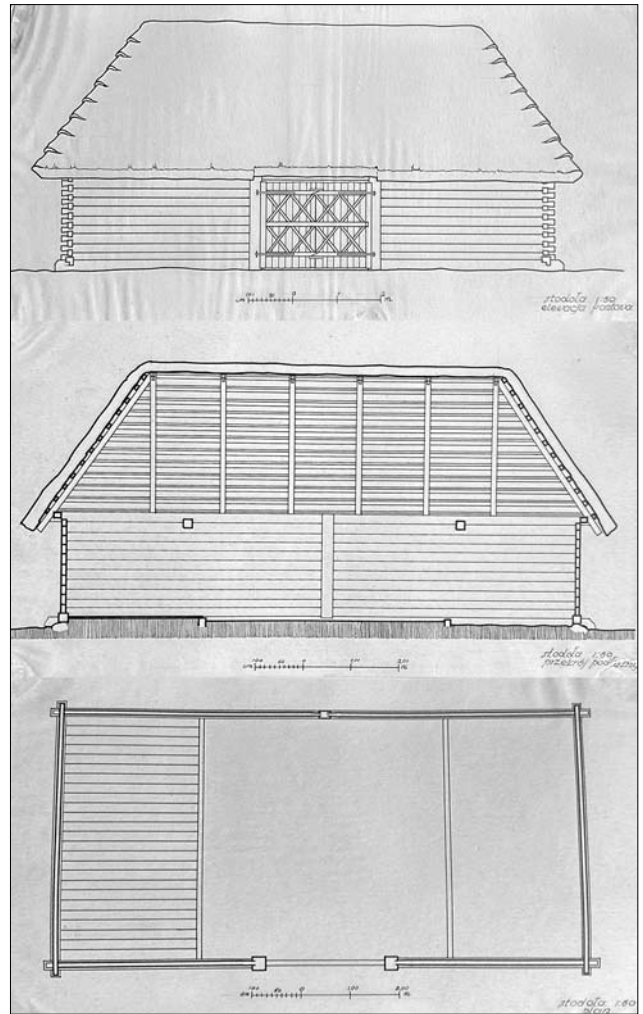
вана приблизно у 1880 р. у селі Жджари Луківського повіту Люблінського воєводства Польщі, описана З. Стащак [53, s. 145 (tabl. XVIII, rys. 4)]. Збудована у 1950-х рр. хата (власник Лечкей Станіслав) в селі Жадень нині Сарненського району²³ Рівненської області також мала дещо схоже планування: сіни, комора / кухня + хата / хата [54, арк. 5].

Детально розглянувши планування житла, можна зробити такі узагальнення. У селах Залісся, Пульмо, Пулемець, Острів'я та Вільшанка найпоширенішими були трикамерні житла (хата + сіни + комора), деякі давніші хати також містили кутову нішу-підсіни, утворену за рахунок звуження комори. У селах Залісся, Пульмо, Пулемець, Острів'я, Вільшанка також траплялися двокамерні житла (хата + сіни). У селі Черче були і трикамерні (хата + сіни + комора), і двокамерні житла (хата + сіни), але невідомо, які з них були більш поширеними. Курні хати в селі Черче були двокамерними (хата + сіни). Збудована у першій половині ХІХ ст. хата в селі Ланська первісно була однокамерна, пізніше до неї було добудовано сіни з коморою. Найновіша хата в селі Ланська (1928 р. будівництва) мала планування хата + кухня + сіни + комора. У селі Вербка найпоширенішим було двохатне однобічне житло (хата + кухня + сіни + комора), але найстаріша хата в селі мала планування типу хата + сіни + комора. У селі Перешпа зафіксовано житлові споруди типу хата + сіни / алькир (спальня) + хата та хата / покої + сіни, комора / кухня.

Щодо господарських будівель на Західному Поліссі, В. Ягелло згадує на Любомльщині «свининець на безроги» (свинарник), хлів, клуню [21, s. 143], у матеріалах Ч. П'єткевіча з села Черче згадується шопа («повітка»), шпихлір (останній згадується також в інвентаризаційних матеріалах з села Перешпа).

У селах на Любомльщині клуня найчастіше була окремою будівлею. В ній посередині був майданчик для обмолоту збіжжя («тік»), а з боків були розташовані «засторонки», тобто частини, де зберігалось зерно, які були відокремлені від майданчика «заполинами» (перегородками з дощок. — С. Л.) [21, s. 143]. Клуню такого типу зафіксовано у інвентаризаційних матеріалах з села Ланська на Берестейщині (іл. 19).

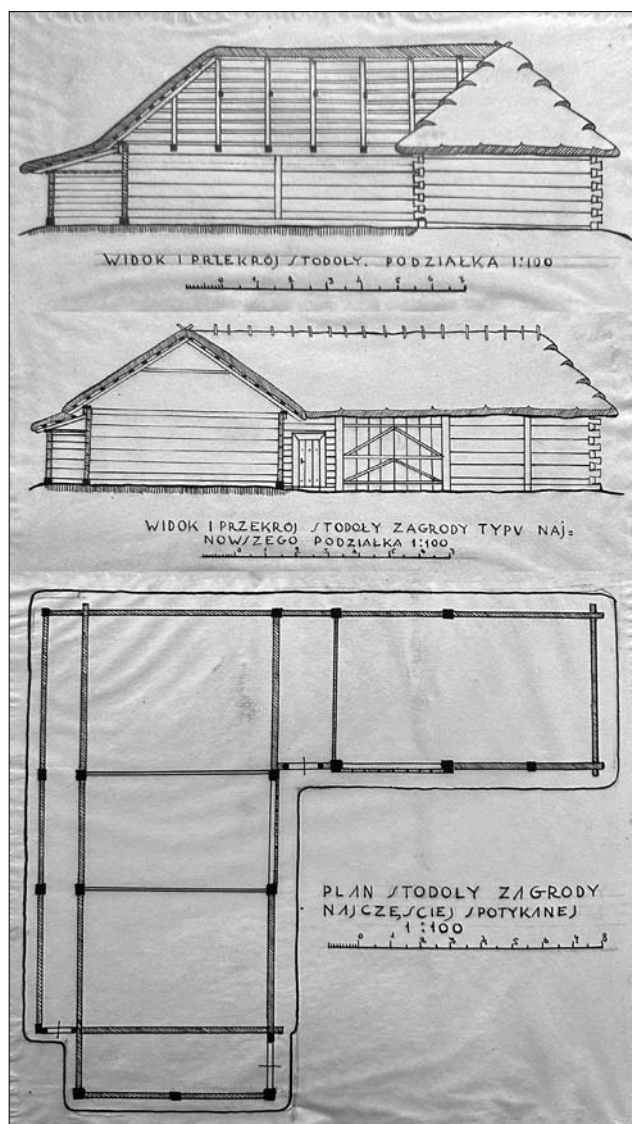
²³ До АТР 2020 р. село Жадень належало до Дубровицького району.

Іл. 19. Село Ланська. Клуня Герасима Олесюка. Креслення з інвентаризаційної справи

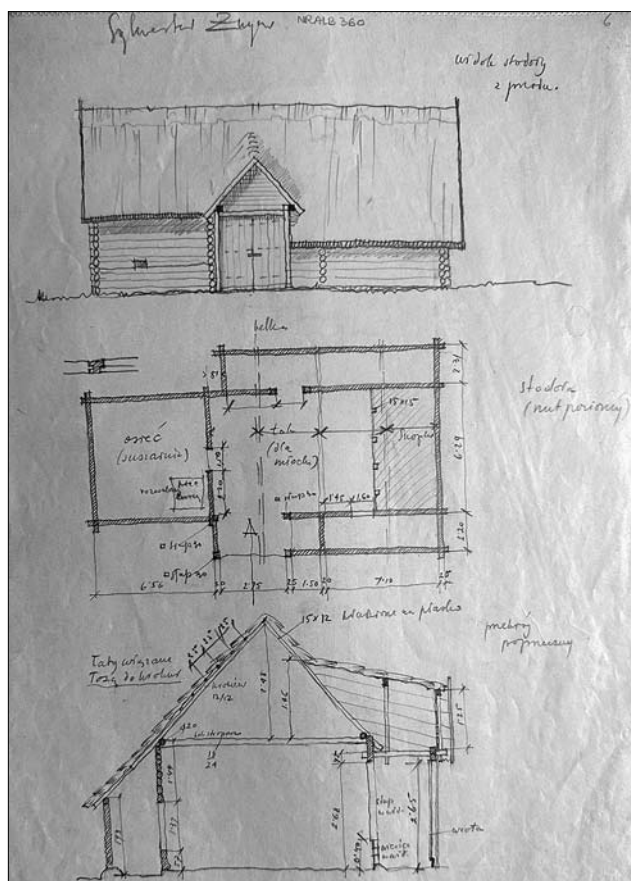
У селі Вербка були Г-подібні в плані клуні (іл. 20). Саме такі клуні були і в найновішій, і в найстарішій сільських садибах, і ще в щонайменше кількох садибах села, що впливає з наведеного в інвентаризації плану села [12, rys. nr. 237_01, 237_03, 237_28—237_30].

Натомість інвентаризаційні матеріали села Перешпа містять креслення великої клуні, складеної з колод (кругляків) та накритої соломною, яка мала більш складне планування. Її власником був Сильвестр Жугар. На жаль, у текстовій частині інвентаризації опису клуні немає. Проте наявні два варіанти плану будівлі (чернетка і чистовик). Відповідно до креслень (іл. 21) [13, rys. nr. 360_20—360_24], окрім звичного току і засіки («засторонка»), які розташовувалися в центральному приміщенні, клуня мала дві довгі вузькі прибудови шириною 2,20—2,30 м, що були розташовані з боку входу та з протилежного від

Іл. 20. Село Вербка. Г-подібні клуні. Креслення Н. Боровської

нього боку, та які, можливо, теж використовувалися або для зберігання збіжжя, або соломи й полови, яка йшла на корм худобі. Ліворуч від центрального приміщення знаходилося ще одне приміщення розміром 6,56 м х 6,29 м з невеличким віконним просьвітом, яке на чистовому варіанті плану ніяк не підписане. Натомість на чернетці це приміщення має підпис «осець (сушарня)» та позначену в одному з кутів «розвалену курну піч». Вочевидь, йдеться про осить — сушильню для зернового хліба [55, с. 66]. Осить (осеть) для просушування снопів та обкурювання зерна перед обмолотом будували і як окрему споруду, і як частину клуні [37, с. 314]. Як зазначає Р. Радович з посиланнями на інших науковців, у той час, коли осеті широко побутували на всій тери-

Іл. 21. Село Перешпа. Клуня Сильвестра Жугара, яка мстила осеть як частину клуні. Чернетка креслення з інвентаризаційної справи

торії розселення росіян (за винятком найбільш південних районів) [56, с. 295], а також на півночі та сході Республіки Білорусь (Могилівська, Вітебська, північ Гомельської та частково Мінська області) [57, с. 86; 58, с. 83; 59, с. 109], то в Україні вони відомі лише на північно-східному Поліссі — на півночі Київщини [35, с. 270; 60, с. 473], Чернігівщини [37, с. 314; 56, с. 301], Сумщини [61, с. 120] (тобто на Середньому та Східному Поліссі. — С. Л.). Для інших теренів Полісся, як і для України загалом, характерне просушування снопів на сонці [5, с. 145—146]. Зважаючи на зазначене вище, наявність осеті у 1930-х рр. у селі Перешпа можна вважати одним із перших відомих зафіксованих випадків побутування цієї споруди на Західному Поліссі.

Стіни господарських будівель на Любомльщині в'язалися на кутах у вугли, а посередині через недостатню довжину балок, що tworять стіни, розташовувалися стовпи. Будівництво у вугли не було правилом у господарських будівлях на Любомльщині, оскільки В. Ягелло також бачив хліви та свинарни-

ки, побудовані в стовпи, а в селі Пульмо бачив хлів, зроблений з лози. Дослідник зазначав, що у формах дахів на господарських будівлях було більше різноманіття, ніж у формах дахів хат, оскільки на господарських будівлях можна було побачити чотирискілі та двоскілі дахи з причілками, оббитими дошками [21, s. 143—144].

У селі Черче прибудови до хати, як і сіни, будували з напівкругляків, запущених у вкопані стовпи [16, s. 530]. «Круглий підварок» у селі Черче відповідно до плану Ч. П'єткєвіча [16, s. 528] також був збудований в стовпи. Клуня та господарський підварок у селі Перешпа, як зазначалося вище [13, rys. nr. 360_15—360_18, 360_21—360_22], були збудовані з колод (кругляків) «в обло».

За матеріалами В. Ягєлла з сіл на Любомльщині, конструкція на сохах і кладі зберігалася в подекуди споруджених складах для підготованого будівельного матеріалу та в прибудовах при клунях, де зберігали вози, плуги, борони й інші сільськогосподарські знаряддя [21, s. 144].

На Любомльщині сіно на зиму зберігали в оборогах з чотирма вертикальними стовпами та підйомним чотирискілим дахом, покритим соломою [21, s. 144]. У селі Дрочево на Берестейщині, як зазначав В. Пастущин, «тут і там побіч хазяйських будинків можна побачити обороги з сіном або снопами, яких не можуть помістити в шопах та стодолах» [28, с. 23].

На Любомльщині всередині садиби була криниця з журавлем («зводом»), розміщена зазвичай так, щоб нею могли користуватися мешканці двох сусідніх господарств [21, s. 144], тоді як у селі Дрочево на Берестейщині зазвичай були окремі криниці для кожного господарства, лише іноді одна криниця була спільною для кількох сусідніх господарств; глибина криниць в цьому селі була 3—6 м [28, с. 24].

На думку В. Ягєлла, певні форми будівництва, як-от: розміщення всієї садиби відносно дороги, взаємне розташування господарських будівель, технічні аспекти їхнього будівництва, внутрішнє планування житла вказували на зв'язок описаної північно-західної частини Любомльського повіту із Поліссям та Волиню [21, s. 151].

Висновки. За матеріалами польових досліджень та інвентаризацій народної архітектури 1920-х—1930-х рр. проведено аналіз та здійснено характерні

ристку народного будівництва житлових та господарських споруд окремих сіл Західного Полісся. Села здебільшого мали вуличне планування. Тут були поширені різні варіанти вільного та зімкнутого типів забудови двору, а також перехідні типи забудови двору — поєднання двору із вільною забудовою зі зімкнутим або замкнутим двором. Найпоширенішими були трикамерні житла (хата + сіни + комора), на півночі Любомльщини деякі з них мали кутову нішу-підсіни, утворену за рахунок звуження комори; траплялися й двокамерні житла (хата + сіни), такими були і курні хати у селі Черче. Збудована у першій половині XIX ст. хата в селі Ланська первісно була однокамерна. У кількох селах були різні варіанти будівель з двома житловими приміщеннями, однак лише у селі Вербка двохатне однобічне житло було найпоширенішим. Інвентаризаційні матеріали з села Перешпа містять один із перших відомих зафіксованих випадків побутування осеті на Західному Поліссі. Описані конструктивні особливості, будівельний матеріал та будівельна техніка, система опалення та інтер'єр житла загалом мають західнополіські риси.

1. Глушко М. *Методика польового етнографічного дослідження: навч. посіб.* Львів: ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2008. 288 с.
2. Верговська М. Поліське житло в дослідженнях українських вчених XIX — початку XXI століття. *Наукові записки з української історії.* 2013. Вип. 33. С. 253—258.
3. Гілевич І. Експедиційне дослідження Полісся в повоєнний період (1944 — поч. 1960-х рр.). *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету: зб. наук. пр.* 2008. Вип. 9. С. 116—128.
4. Данилюк А. До історії дослідження традиційного народного будівництва Полісся. *Наукові записки. Музей народної архітектури та побуту у Львові.* Львів, 1998. Вип. 1. С. 42—46.
5. Радович Р. *Поліське житло: культурно-генетичні витоки та еволюційні процеси.* Львів: Інститут народознавства НАН України. 2017. 852 с.
6. Радович Р. Традиційне житлобудівництво Західного Полісся (особливості та динаміка розвитку). *Вісник Львівського університету. Серія історична.* Львів, 2012. Вип. 47. С. 63—105.
7. Krassowski Cz. Ze wspomnień o profesorze Janie Zachwatowiczu. *Ochrona Zabytków.* 1984. Tom 37. Nr. 2 (145). S. 93.
8. Rozbicka M. Słowo wstępne. *Studia do dziejów architektury i urbanistyki w Polsce.* T. 3. *Zbiory naukowe Za-*

- kladu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej z perspektywy 100 lat. Red. M. Rozbicka, 2020. S. 5—6.
9. Sosnowski O. Zakład Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej. *Architektura i Budownictwo*. 1926. Z. 5. S. 3—18.
10. Wótkowski W. Przyczynki do międzywojennych dziejów Zakładu Architektury Polskiej. *Studia do dziejów architektury i urbanistyki w Polsce*. T. 3. *Zbiory naukowe Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej z perspektywy 100 lat*. Red. M. Rozbicka, 2020. S. 9—34.
11. Rozbicka M. Małe formy architektury sakralnej na wschodnich kresach dawnej Rzeczypospolitej w badaniach, studiach i projektach (1900—1939). Na marginesie Programu Inwentaryzacji Wsi Zakładu Architektury Polskiej WAPW. *Studia do dziejów architektury i urbanistyki w Polsce*. T. 1. *Kresy dawnej Rzeczypospolitej*. Red. R. Kunkel, 2018. S. 9—41.
12. *Zbiory Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej*. Albumy Inwentaryzacji Wsi. Album nr. 237, rys. nr. 237_01—237_39. Natalia Borowska. Inwentaryzacja wsi Werbka, gmina Kołodnica, Powiat Kowelski, Województwo Wołyńskie. 1928 r.
13. *Zbiory Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej*. Albumy Inwentaryzacji Wsi. Album nr. 360, rys. nr. 360_01—360_34 + Notatki pomiarowe. Inwentaryzacja wsi Perespa, gmina Pulmo, Powiat Luboml, Województwo Wołyńskie. 1932 r.
14. *Zbiory Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej*. Albumy Inwentaryzacji Wsi. Album nr. 408, rys. nr. 408_01—408_43. Inwentaryzacja wsi Łańska, gmina Oltusz, Powiat Brześć n/Bugiem, Województwo Poleskie. 1933 r.
15. Bienkowski W. Pietkiewicz Czesław (1856—1936). *Polski słownik biograficzny*. Tom XXVI. *Pietkiewicz Bronisław — Pniewski Władysław*. Red. nacz. Emanuel Rostworowski. Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk. Wrocław: Wydaw. Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1981. S. 153—154.
16. Pietkiewicz C. Z etnografii Polesia Wołyńskiego. *Wiś Czorcze. Wiedza i Życie*. 1929. № 8—9. S. 525—542.
17. Pietkiewicz C. *Polesie Rzeczyckie: Materiały etnograficzne*. Kraków, 1928. Cz. I. 319 s.
18. Тарнавський Р. Кафедра етнології Львівського університету. Класичний період (1910—1947): монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 236 с.
19. Тарнавський Р. Ягелло (Jagiello) Владислав. *Encyclopedia*. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. Т. II: Л—Я. Львів, 2014. С. 713.
20. Jagiełło W. *Rybolówstwo Borowiaków tucholskich. Rys etnograficzny*. Red. nauk. i wprowadzenie Artur Trapszyc. Muzeum Etnograficzne im. Marii Znamierowskiej-Püfferojew w Toruniu. Toruń, 2008. 100 s.
21. Jagiełło W. Notatki etnograficzne z okolic Lubomli. *Prace i Materiały Etnograficzne*. Tom VI. Pod red. J. Gajek. Lublin, 1947. S. 127—152.
22. Макачук С. Етнографічні дослідження побуту робітників України в 50-х—60-х рр. ХХ ст. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2012. Вип. 47. С. 22—34.
23. Гілевич І. Українська етнографічна наука у першому повоєнному десятилітті та польові дослідження Полісся. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2008. Вип. 43. С. 34—53.
24. Гілевич І. Маловідома праця Василя Пастушина про традиційну культуру поліщуків. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Народна культура і музеї: наук. зб.* Вип. 44. Луцьк, 2013. С. 123—128.
25. Гілевич І. Життєвий і науковий шлях етнолога, історика та мовознавця Василя Пастушина (1889—1958). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2013. Вип. 49. С. 245—272.
26. Борисенко В. Монографічне дослідження одного села (з архівної спадщини вченого Василя Пастушина (1889—1958)). *Народна творчість та етнологія*. 2014. № 5. С. 69—71.
27. Пастушин В. Дрочево Берестейського району на Поліссі (монографія). *Народна творчість та етнологія*. 2014. № 5. С. 72—108.
28. Пастушин В.Ю. *Дрочево Берестейського району на Поліссі: монографія*. Гол. ред. Г. Скрипник; вступ. ст. В. Борисенко. Київ: ІМФЕ ім. М.Т. Рильського, 2014. 128 с.
29. Сілецький Р.Б. Сільські поселення та селянський двір. *Українське народознавство: навч. посібник*. За ред. С.П. Павлюка, Г.Й. Горинь, Р.Ф. Кирчіва. Львів: Фенікс, 1994. С. 437—454.
30. Ольховський І.А. *Кривава Волинь. Кн. 1: Українсько-польське протистояння на теренах Любомльського та Шацького районів у 1939—1945 роках*. Київ: Гарт, 2008. 248 с.
31. Пушук І.А. *Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938—1944 років. Любомльський і Шацький райони*. Луцьк: Твердиня, 2011. 320 с.
32. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250000. Уклад. та голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.
33. Косміна Т.В. Сільське житло Поділля кінця ХІХ—ХХ ст. *Історико-етнографічне дослідження*. Репринтне видання. Київ: Центр учбової літератури, 2022. 190 с.
34. Данилюк А. *Традиційна архітектура регіонів України: Полісся*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. 147 с.
35. Фундуклей И. *Статистическое описание Киевской губернии*. Санкт-Петербург: Тип. М-ва внутрен. дел, 1852. Ч. 1. 549 с.
36. Данилюк А. Замкнені двори на Поліссі. *Народна творчість та етнологія*. 1975. № 4. С. 102—103.

37. Гурков В.С., Гошко Р. Ю. Поселения. *Полесье. Материальная культура*. Київ: Наукова думка, 1988. С. 279—333.
38. Данилюк А. Особливості традиційної народної архітектури в Любомльському районі. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині*. Луцьк, 2007. Вип. 25. С. 225—227.
39. Данилюк А. *Наша хата. Етнографічний нарис про традиційне поліське житло*. Луцьк: Надстир'я, 1993. 62 с.
40. Верговський С. Давнє народне будівництво українського та білоруського Полісся. *Народна творчість та етнографія*. 1979. № 2. С. 74—80.
41. Брицун-Ходак М. Літописна земля древлян. *Археологія. Історія. Етнографія: історико-краєзнавче дослідження*. Коростень: Друк, 2002. 362 с.
42. Верговський С., Верговська М. До вивчення традиційного будівництва Волинського Полісся. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині*. Луцьк, 2007. Вип. 25. С. 265—270.
43. Данилюк А. Давнє народне житло в Шацькому національному парку. *Народна творчість та етнографія*. 1994. № 2/3. С. 70—73.
44. Архів ІН НАН України — Архів Інституту народознавства НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 604 а. 11 арк. Радович Р.Б. Звіт про роботу в експедиції на території Волинської обл. (Полісся) (збір матеріалів по темі «Народна архітектура») 12—16 липня 2010 р.
45. Токарев С.А. Северо-украинская экспедиция 1945 г. *Институт этнографии. Краткие сообщения*. 1947. С. 27—35.
46. Радович Р. Поліський «Посвіт» (технологічний і культурно-генетичний аспекти). *Народознавчі зошити*. 2012. № 5. С. 799—817.
47. Харузинъ А. Славянское жилище въ Съверо-Западном краѣ: Изъ матеріаловъ по исторіи развитія славянскихъ жилищъ. Вильна, 1907. 341 с.
48. Kolberg O. *Dzieła wszystkie*. Wrocław; Poznań: PTL, 1964. Т. 33: *Chełmskie. Obraz etnograficzny*. Cz. 1. 270 s.
49. Архів ДНЦЗКСТК — Архів Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф. Ф. Камінь-Каширський-2012. Спр. Рад.-1. 40 арк. (+ Додатки: 1-д—6-д).
50. Свирида Р. Обладнання традиційного житла Правобережного Полісся. *Народна творчість та етнографія*. 1979. № 3. С. 56—63.
51. Архів ДНЦЗКСТК. Ф. Сарни-2008. Спр. Рад.-1. 100 арк. (+ Додатки: 1-д—18-д).
52. Архів ДНЦЗКСТК. Ф. Володимирець-2009. Спр. Рад.-1. 54 арк. (+ Додатки: 1-д—21-д).
53. Staszczak Z. *Budownictwo chłopskie w województwie Lubelskim (w XIX i XX wieku)*. Wrocław: PTL, 1963. Т. XXIV. 232 s.
54. Архів МНАП — Архів Музею народної архітектури і побуту у Львові імені Климентія Шептицького. Ф. Матеріали експедицій. Спр. ЗВ-52. 10 арк. Данилюк А.Г. Звіт про роботу експедиції на Полісся (Рівненська обл.) 18—25 червня 1984 р.
55. *Словарь української мови*. Упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко: в 4-х т. Київ: Вид-во Академії наук Української РСР, 1958—1959. Т. 3: О—П. 1959. 506 с. (Репр. відтворення вид. 1909 р.).
56. Бломквист Е.Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов: (поселения, жилища и хозяйственные строения). *Восточнославянский этнографический сборник: Очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белорусов в XIX — начале XX в.* Москва: Изд-во АН СССР, 1956. С. 3—458.
57. Сабаленко Э.Р., Гуркоу У.С., Іванову У.М., Супрун Д.Д. *Беларускае народнае жылле*. Мінск: Навука і тэхніка, 1973. 127 с.
58. Молчанова Л.А. *Материальная культура белорусов*. Минск: Наука и техника, 1968. 231 с.
59. Moszyński K. *Polesie wschodnie. Materiały etnograficzne z wschodniej części b. powiatu mozyrskiego oraz z powiatu rzeczyckiego*. Warszawa: Wydawnictwo kasy im. Mianowskiego, 1928. 328 s.
60. Заглада Н. Из звіту етнографічної експедиції 1934 р. Упоряд., прим., «Остання експедиція Ніни Заглади. Замість післямови» М. Глушка. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів: НТШ, 2001. Т. CCXLII: Праці Секції етнографії і фольклористики. С. 443—505.
61. Вовк Хв. Етнографічні особливості українського народу. *Студії з української етнографії та антропології*. Київ: Мистецтво, 1995. С. 39—218.

REFERENCES

- Hlushko, M. (2008). *Methodology of Field Ethnographic Research: A Guidebook*. Lviv: Publishing Center of the I. Franko National University of Lviv [in Ukrainian].
- Verhovska, M. (2013). Housing of Polissia in research of Ukrainian scientists XIX — the beginning of the XXI century. *Scientific notes on Ukrainian history*, 33, 253—258 [in Ukrainian].
- Hilevych, I. (2008). The expeditional exploration of Polissia in a post-war period (1944 — the Beginning of the 1960-s). *Proceedings of History Faculty of Lviv University*, 9, 116—128 [in Ukrainian].
- Danyliuk, A. (1998). To the history of research on the traditional vernacular architecture of Polissia. *Scientific notes of the Museum of folk architecture and rural life in Lviv*, 1, 42—46 [in Ukrainian].
- Radovych, R. (2017). *Polissia dwelling: cultural and genetic origins and evolutionary processes: monograph*. Lviv: The Ethnology Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
- Radovych, R. (2012). Traditional housing of Western Polissia: peculiarities and development dynamics). *Visnyk of the Lviv University. Series History*, 47, 63—105 [in Ukrainian].

- Krassowski, Cz. (1984). From the memories about Professor Jan Zachwatowicz. *Ochrona Zabytkow*, 37 (2), 93—99 [in Polish].
- Rozbicka, M. (Ed.). (2020). Foreword. In: M. Rozbicka. *Studies on the History of Architecture and Urban Planning in Poland. Scientific Collections of the Department of Polish Architecture of the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology from a 100-Year Perspective* (Vol. 3, pp. 5—6) [in Polish].
- Sosnowski, O. (1926). The Department of Polish Architecture of the Warsaw University of Technology. *Architektura i Budownictwo*, 5, 3—18 [in Polish].
- Wolkowski, W., & Rozbicka, M. (Ed.). (2020). Contributions to the interwar history of the Department of Polish Architecture. In: M. Rozbicka. *Studies on the history of architecture and urban planning in Poland* (Vol. 3, pp. 9—34). Warsaw University of Technology [in Polish].
- Rozbicka, M., & Kunkel, R. (2018). Small-Scale Church Architectural Forms on the Borderlands of the Polish-Lithuanian Commonwealth in Research, Studies, and Designs (1900—1939): On the Margins of the Rural Inventory Program of the Department of Polish Architecture of the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology. In: R. Kunkel. *Studies on the History of Architecture and Urban Planning in Poland* (Vol. 1, pp. 9—41) [in Polish].
- (1928). *The Scientific Collections of the Department of Polish Architecture of the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology. Rural Inventory Albums*. Album No. 237. Drawings No. 237_01—237_39. Natalia Borowska. Inventory of the village of Werbka, Gmina Kolodnica, Kovel County, Wolyn Voivodeship.
- (1932). *The Scientific Collections of the Department of Polish Architecture of the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology. Rural Inventory Albums*. Album No. 360. Drawings No. 360_01—360_34 + Measurement Notes. Inventory of the village of Pereszpa, Gmina Pulmo, Luboml County, Wolyn Voivodeship.
- (1933). *Scientific Collections of the Department of Polish Architecture of the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology. Rural Inventory Albums*. Album No. 408. Drawings No. 408_01—408_43. Inventory of the village of Lanska, Gmina Oltusz, Brest-on-the-Bug County, Polesian Voivodeship.
- Bienkowski, W., & Rostworowski, E. (Ed.). (1981). Pietkiewicz Czeslaw (1856—1936). In: E. Rostworowski. *Polish Biographical Dictionary. Piatkiewicz Bronislaw — Pniewski Wladyslaw* (Vol. XXVI, pp. 153—154). Wrocław: Publishing House of the Ossolinski National Institute [in Polish].
- Pietkiewicz, Cz. (1929). From the ethnography of Volyn Polesie: The village of Czorcze. *Wiedza i Zycie*, 8—9, 525—542 [in Polish].
- Pietkiewicz, Cz. (1928). *Rechytza Polesie: Ethnographic Materials* (Part I). Krakow [in Polish].
- Tarnavskiy, R. (2017). *Department of Ethnology of the University of Lviv. Classical Period (1910—1947): Monograph*. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv [in Ukrainian].
- Tarnavskiy, R. (2014). Jagiello, Władysław. In: *Encyclopedia. Ivan Franko National University of Lviv: in two volumes* (Vol. II, p. 713). Ivan Franko National University of Lviv [in Ukrainian].
- Jagiello, W., & Trapszyc, A. (Ed.). (2008). *Fishing of the Tuchola Borowiaks: An Ethnographic Essay*. Torun: The Maria Znamierowska-Pufferowa Ethnographic Museum in Torun [in Polish].
- Jagiello, W., & Gajek, J. (Ed.). (1947). Ethnographic Notes from the Outskirts of Liuboml. In: J. Gajek. *Ethnographic Works and Materials* (Vol. VI, pp. 127—152). Lublin [in Polish].
- Makarchuk, S. (2012). Ethnographic research of daily routine of Ukrainian workmen in 50s—60s of 20th century. *Visnyk of the Lviv University. Series History*, 47, 22—34 [in Ukrainian].
- Hilevych, I. (2008). Ukrainian ethnology in a post-war decade and the field exploration of Polissia. *Visnyk of the Lviv University. Series History*, 43, 34—53 [in Ukrainian].
- Hilevych, I. (2013). Little-known work by Vasyl Pastushchyn on the traditional culture of the Polishchuks. *Past and present of Volyn and Polissia. Folk culture and museums: scientific collection*, 44, 123—128 [in Ukrainian].
- Hilevych, I. (2013). The life and scientific work of ethnologist, historian and linguist Vasyl Pastushchyn (1889—1958). *Visnyk of the Lviv University. Series History*, 49, 245—272 [in Ukrainian].
- Borysenko, V. (2014). A Monograph of a Village ([From the Archives of the Scholar Vasyl Pastushchyn (1889—1958)]. *Folk Art and Ethnology*, 5, 69—71 [in Ukrainian].
- Pastushchyn, V. (2014). Drochevo of Berestia District in Polissia: A Monograph. *Folk Art and Ethnology*, 5, 72—108 [in Ukrainian].
- Pastushchyn, V., & Skrypyuk, G. (Ed.). (2014). *Drochevo of Berestia District in Polissia: A monograph*. Kyiv: M. Rylskiy Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the NAS of Ukraine [in Ukrainian].
- Siletskyi, R.B., Pavliuk, S.P., Horyn, H.Y., & Kyrchiv, R.F. (Eds.). (1994). Rural settlements and peasant households. *Ukrainian ethnology: A textbook* (Pp. 437—454). Phoenix [in Ukrainian].
- Olkhovskiy, I.A. (2008). *Bloody Volyn. The Ukrainian-Polish confrontation in the territories of Liuboml and Shatsk districts in 1939—1945* (Book 1). Kyiv: Hart [in Ukrainian].
- Puschuk, I.A. (2011). *The tragedy of the Ukrainian-Polish confrontation in Volyn 1938—1944: Liuboml and Shatsk Districts*. Lutsk: Tverdynia [in Ukrainian].
- Busel, V.T. (Ed.). (2005). *Great Explanatory Dictionary of Modern Ukrainian Language: 250000 Words*. Kyiv; Irpin: Perun [in Ukrainian].
- Kosmina, T.V. (2022). *Rural housing of Podillia, late 19th—20th century. Historical and ethnographic research*. Reprint edition. Kyiv: Tsentr uchbovoyi literatury [in Ukrainian].

- Danyliuk, A. (2001). *Traditional architecture of the regions of Ukraine: Polissia*. Lviv [in Ukrainian].
- Funduklei, I. (1852). *Statistical description of the Kiev Governorate* (Part 1). Printing House of the Ministry of Internal Affairs [in Russian].
- Danyliuk, A. (1975). Closed farmsteads in Polissia. *Folk Art and Ethnography*, 4, 102—103 [in Ukrainian].
- Hurkow, V.S., & Hoshko, R.Y. (1988). Settlements. In: *Polissia. Material Culture* (Pp. 279—333). Kyiv: Naukova dumka [in Russian].
- Danyliuk, A. (2007). Peculiarities of traditional vernacular architecture in the Liuboml district. *Past and present of Volyn and Polissia. Liuboml in the history of Ukraine and Volyn*, 25, 225—227 [in Ukrainian].
- Daniluk, A. (1993). *Our house: an ethnographic essay on traditional Polissia dwelling*. Lutsk: Nadstytia [in Ukrainian].
- Verhovskiy, S. (1979). Ancient vernacular architecture of Ukrainian and Belarusian Polissia. *Folk Art and Ethnography*, 2, 74—80 [in Ukrainian].
- Brytsun-Khodak, M. (2002). *The Chronicle Land of the Drevlians: Archaeology, History, Ethnography: A Historical and Local History Study*. Korosten: Druk [in Ukrainian].
- Verhovskiy, S., & Verhovska, M. (2007). To the study of traditional architecture of Volyn Polissia. *Past and present of Volyn and Polissia. Liuboml in the history of Ukraine and Volyn*, 25, 265—270 [in Ukrainian].
- Danyliuk, A. (1994). Ancient vernacular dwelling in Shatsk National Park. *Folk Art and Ethnography*, 2/3, 70—73 [in Ukrainian].
- Archive of EI NAS of Ukraine — Archive of the Ethnology Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine*. F. 1. Op. 2. Ref. 604a. Radovych R.B. Report on the expedition work in Volyn Region (Polissia) (collection of materials on the topic «Folk Architecture»), July 12—16, 2010 [in Ukrainian].
- Tokarev, S.A. (1947). Northern Ukrainian expedition of 1945. *The Institute of Ethnography. Short Messages* (Pp. 27—35) [in Russian].
- Radovych, R. (2012). On Polissian «Posvit» lighting (technological and cultural genetic aspects). *The Ethnology Notebooks*, 5, 799—817 [in Ukrainian].
- Kharuzin, A. (1907). *Slavic dwelling in the North-Western region: From materials on the history of the development of Slavic dwellings*. Vilna [in Russian].
- Kolberg, O. (1964). Chelm [Voivodeship]: Ethnographic Image (Part 1). In: *Complete Works* (Vol. 33). Wrocław; Poznań: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza [in Polish].
- Archive of SSCPCHMD — Archive of the State Scientific Center for the Protection of Cultural Heritage from Man-made Disasters*. F. Kamin-Kashyrskiy-2012. Ref. Rad.-1 (+ Appendices: 1-d—6-d) [in Ukrainian].
- Svyryda, R. (1979). Equipment of traditional dwelling of Right-bank Polissia. *Folk Art and Ethnography*, 3, 56—63 [in Ukrainian].
- Archive of SSCPCHMD*. F. Sarny-2008. Ref. Rad.-1 (+ Appendices: 1-d—18-d) [in Ukrainian].
- Archive of SSCPCHMD*. F. Volodymyrets-2009. Ref. Rad.-1 (+ Appendices: 1-d—21-d) [in Ukrainian].
- Staszczak, Z. (1963). *Peasant Construction in the Lublin Voivodeship (19th and 20th Centuries)* (Vol. XXIV). Wrocław: PTL [in Polish].
- Archive of MFARL — Archive of the Museum of folk architecture and rural life in Lviv named after Klymentii Sheptytskyi*. F. Materials of expeditions. Ref. 3B-52. Danyliuk A.H. Report on the work of the expedition to Polissia (Rivne region), June 18—25, 1984 [in Ukrainian].
- Hrinchenko, B. (Ed.). (1958—1959). *Dictionary of the Ukrainian language* (Vol. 3: O—P). Publishing House of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR. (Reprint of the 1909 edition) [in Ukrainian].
- Blomkvist, E.E. (1956). Peasant buildings of Russians, Ukrainians, and Belarusians (settlements, dwellings, and household structures). In: *East Slavic Ethnographic Collection* (Pp. 3—458). Moscow: Publishing House of the USSR Academy of Sciences [in Russian].
- Sabalenska, E.R., Hurkow, U. S., & Ivanow, U. M. (1973). *Belarusian vernacular dwelling*. Minsk: Navuka i tekhnika [in Belarusian].
- Molchanova, L.A. (1968). *Material culture of Belarusians*. Minsk: Nauka i tekhnika [in Russian].
- Moszynski, K. (1928). *Eastern Polissia: Ethnographic Materials from the Eastern Part of the Former Mozyr County and the Rzeszyca County*. Warsaw: Wydawnictwo Kasy im. Mianowskiego [in Polish].
- Zahlada, N., & Hlushko, M. (Ed.). (2001). From the report of the 1934 ethnographic expedition. In: M. Hlushko. *The Last Expedition of Nina Zahlada: Instead of an Afterword, Notes of the Shevchenko Scientific Society* (Vol. CCX-LII, pp. 443—505). Lviv: Shevchenko Scientific Society [in Ukrainian].
- Vovk, Khv. (1995). Ethnographic features of the Ukrainian people. In: *Studies in Ukrainian Ethnography and Anthropology* (Pp. 39—218). Kyiv: Mystetstvo [in Ukrainian].